

PO ROBOVIH SPOMINA

*Antisemitizem in uničenje
prekmurske judovske skupnosti*

OTO LUTHAR

PO ROBOVIH SPOMINA

*Antisemitizem in uničenje
prekmurske judovske skupnosti*

OTO LUTHAR

»To je bilo za zjokat ...«¹

¹ Iz pričevanja Lize Berger, ene redkih preživelih ujetnic koncentracijskega taborišča Auschwitz-Birkenau. Gospa Berger se je rodila v Murski Soboti, od koder so jo skupaj s starši deportirali na začetku pomladi leta 1944. V tistem aprilskem jutru je na poti v murskosoboško sinagogo, kjer so lokalni žandarji skupaj z Nemci zbrali večino judovskega prebivalstva Murske Sobotne in njene okolice, med ljudmi, ki so hiteli na delo, videla veliko someščanov, ki so ob pogledu nanje jokali. Ta prizor se ji je vtisnil v spomin za vedno in nanj se je spomnila tudi dobrih petdeset let kasneje v intervjuju s sodelavko *Fundacije šoa* (Shoah Foundation). Na tem mestu se zahvaljujemo kolegoma Albertu Lichtblauu in Karlu Rothauerju, ki sta nam omogočila pregled in transkripcijo trinajstih intervjujev s prekmurskimi Judinjami in Judi, ki so preživeli holokavst. Podobna zahvala gre tudi Borutu Brumnju, prezgodaj umrlemu antropologu in etnologu ter avtorju knjige *Na robu zgodovine in spomina. Urbana kultura Murske Sobotne med letoma 1919 in 1941* (Pomurska založba, Murska Sobota, 1995), ki je po mojem mnenju najboljša znanstvena razprava o Prekmurju doslej. Borutu, ki je v enem od poglavij omenjene knjige pisal tudi o murskosoboških Judih, je posvečena moja razprava.

Uvodno pojasnilo

Pričujoča razprava je nastala v okviru mednarodnega projekta »Zamolčani holokavst: spomin na deportacijo prekmurskih Judov« (2010–2012). Na začetku zamišljena kot dodatek knjižici *Dežela senc, spomin na uničenje judovske skupnosti Prekmurja*, namenjena osnovnošolkam in osnovnošolcem ter srednješolkam in srednješolcem, je prerasla v izčrpen prikaz ene najbolj groznih in žalostnih epizod sodobne svetovne in slovenske zgodovine.

Ob predstavitvi vzrokov in razkrinkanja krivcev za najhujši pogrom v človeški zgodovini skušam opozoriti na odmev militantnega antisemitizma zunaj Nemčije. Ne nazadnje tudi zato, ker so prve žrtve med prekmurskimi Judi končale v ustaškem Jasenovcu in ne v nacističnem Auschwitzu. Skratka, kadar koli govorimo o holokavstu, moramo ob osrednjih akterjih »končne rešitve« judovskega vprašanja pomisliti tudi na njihove posnemovalce na okupiranih območjih širom Evrope.

V skladu s tem je pričujoče besedilo razdeljeno na dva dela, in sicer opis priprav in izvedbo »največjega organiziranega zločina v zgodovini civilizacije«² ter predstavitev prizorišč tega zločina na slovenskih tleh. V prvem delu skušam osvetliti okoliščine, zaradi katerih je v obdobju druge svetovne vojne do holokavsta in genocida nad slovanskimi narodi sploh

² Milinko Radević, »Predgovor«, v: Aleksandar Gaon (ur.), *Mi smo preživeli, Jevreji o Holokaustu*, Jevrejski istorijski muzej Zaveza jevrejskih opština, Beograd, 2005, str. 12.

lahko prišlo ali, rečeno drugače, pojasniti želim, zakaj in kako sta iz obrobnih ekstremističnih fašističnih in nacističnih idej vzniknila kar dva totalitarna imperija in kako sta človeštvo pripeljala do največje katastrofe v zgodovini.

V drugem delu nadaljujem s predstavitvijo dogajanja na slovenskih tleh s poudarkom na Prekmurju, kjer so do leta 1944 delovale tri dobro organizirane in za pokrajino izjemno pomembne judovske skupnosti. S tem želim abstraktno in težko predstavljlivo (2010–2013) druge svetovne vojne predstaviti skozi konkretne usode pregnanih in skozi zgodbe o tistih, ki se niso nikoli vrnili. Četudi omejen, za koga morda celo zanemarljiv, je pogrom nad judovskim narodom v Evropi potekal tudi na slovenskih tleh. Iz mestnih sosesk, krajev in vasi so čez noč izgubili prijatelji, znanci, sosedje ... naših starih staršev; Prekmurje, ki še vedno velja za najslabše razvito in najpogosteje spregledano slovensko pokrajino, pa je na ta način za vedno izgubilo ljudi, ki so omogočili začetke njegove modernizacije.

*

Pričujoče besedilo po formalni plati predstavlja enega izmed rezultatov dveh slovenskih projektov, tj. »(Pre)oblikovanje spomina na prelomna obdobja v slovenski zgodovini 20. stoletja« (2009–2011) in »Slovenski Judje na Štajerskem in v Pomurju: preživetje, spomin in revitalizacija«, ter enega, zgoraj že omenjenega mednarodnega projekta. Vsebinsko gledano gre seveda za izraz neprecenljive pomoči in neizmernega potrpljenja Martina Pogačarja, Borisa Hajdinjaka, Ane Hofman, Tanje Petrović, Hedemarie Uhl, Éve Kovacs, Iva Goldsteina, Gorana Hutinca, Eleonore Eppel Lappin, Alfreda Lichtblaua, Irene Šumi, Marjana Toša in Brede Luthar.

I.

Predzgodovina in idejni izvori antisemitizma, fašizma in nacizma

Nacizem se ni rodil tik pred drugo svetovno vojno, Adolf Hitler³ in Benito Mussolini⁴ pa nista edina zagovornika anti-judaizma. Prej nasprotno, oba sta se naslanjala na različna stališča posameznih avtorjev s konca 19. in začetka 20. stoletja. To pa ne spremeni dejstva, da sta z udejanjanjem skrajnih idej socialnih darvinistov človeštvo pripeljala do najhujše katastrofe v njegovi zgodovini.

3 Adolf Hitler, nemški kancler, nacistični vodja (*führer* oz. firer) in vojni zločinec, ki je v obdobju med letoma 1933 in 1945 omogočil uničenje dobre polovice evropskih Judov. Sodeč po nacistični statistiki iz leta 1942, je v Evropi na začetku sistematičnega uničevanja judovskih skupnosti (1935) živel nekaj čez 11 milijonov Judov. Konec druge svetovne vojne je dočakala slaba polovica na izginotje obsojenih ljudi. Mnenja o začetku sistematičnega preganjanja Judov se razlikujejo. Nekateri izpostavljajo letnico (1933) Hitlerjevega prihoda na oblast, drugi, med njimi tudi avtor pričujoče knjige, pa prelomnico vidimo v sprejetju rasnih zakonov v Nürnbergu (gl. slovarček na koncu razprave).

4 Benito Mussolini, vodja (*duce* oz. duče) italijanskih fašistov. Podobno kot Hitler se je tudi drugi najhujši zločinec druge svetovne vojne zavzemal za povečanje življenjskega prostora za izbrane rase in narode in s tem povzročil uničenje vseh, ki so ta prostor naseljevali. Na italijanski lestvici manjvrednih ljudstev so se pred prevzemom nemških rasnih zakonov na vrhu znašli Slovani, v prvi vrsti Slovenci in Hrvati, v severni oz. severovzhodni Afriki pa predvsem prebivalci Tunisa, Etiopije in Somalije.

Hitler, ki je najbolj odgovoren za katastrofo sredi prejšnjega stoletja, je svojo inspiracijo iskal pri tistih avtorjih poznega 19. in zgodnjega 20. stoletja, ki so bili prepričani, da je osebna diktatura najbolj učinkovito sredstvo za doseg političnih ciljev, oz. pri avtorjih, ki so povečevali pomen moči izbranih posameznikov in večvrednih ljudstev. Še posebej so ga zanimale teorije, ki so utemeljevale razlike med posameznimi rasami in narodi. Pri tem se je naslanjal na stališča modernih evropskih šovinistov in rasistov, znotraj Nemčije pa na raziskave naravoslovcev, medicincev in antropologov, ki so se ukvarjali s tako imenovano rasno higieno.⁵

Glede na to je mogoče trditi, da sta tako moderni rasizem kot tudi radikalni antisemitizem negativni posledici razvoja naravoslovne in družboslovne znanosti 19. stoletja; ali točneje, obe obliki rasnega razlikovanja sta posledici nekritične prevredbe teorije o razvoju vrst v interpretacijo razvoja družbe. Darwinovo spoznanje o možnostih preživetja najmočnejših in najbolj prilagodljivih v tem primeru ni več zadevalo samo posameznikov, temveč je začelo krojiti usodo celih skupin. In ker se je to zgodilo v stoletju, ki ga je zaznamovalo oblikovanje nacionalnih držav, te skupine niso bile več skupine ljudi, ki so naseljevali določen skupni prostor, temveč skupi-

5 Pri tem kaže še posebej izpostaviti raziskave berlinskega inštituta cesarja Wilhelma oz. njegovega oddelka za antropologijo, znanost o dednosti in evgeniko. Med vodilnimi raziskovalci tega centra so bili Erwin Bauer, Eugen Fischer, Fritz Lenz in Otmar von Verschuer. Prvi trije so se leta 1923 proslavili s knjigo *Temelji nauka o človeški dednosti in rasna higiena* (*Grundriss der menschlichen Erblchkeitslehre und Rassenhygiene*, J. F. Lehmann, München, 1921), slednji pa je postal znan po svojem preučevanju dvojčkov in po tem, da je bil mentor zloglasnega Josefa Mengeleja.

ne, ki jih je družil skupni izvor ali, kot bi dejali antisemiti, ki jih je določalo krvno sorodstvo. Moderni antisemitizem je torej rezultat združitve rasne teorije s tradicionalnim sovraštvom do Judov. Tradicionalni antisemitizem primitivnih stereotipov krivih nosov in potuhnjenih detomorilcev je na začetku 20. stoletja prerasel v moderni nacionalistični antisemitizem, ki se je poleg tradicije krščanskega protijudovstva opiral tudi na izsledke »rasne znanosti«.

V nacističnem antisemitizmu namesto ilustracij ritualnih umorov srečamo plakate, ki svarijo pred mešanjem ras, tu in tam pa je mogoče najti ilustracije, ki v obliki arhaičnih stripov tematizirajo rasne higijene zožijo na vprašanje čiste krvi. K dodatni demonizaciji Judov je nato svoje prispevala še prva svetovna vojna, predvsem pa njene posledice. V Nemčiji, ki se je po koncu vojne soočala s hudo gospodarsko in družbeno krizo, so bili Judje krivi za vse: za vojno, poraz, pomanjkanje in za degradacijo tradicionalnih vrednot. Klasičnemu naštevanju prekrškov zoper čistost krvi se je pridružilo še svarilo pred judovsko-boljševističnimi revolucionarji ter vsesplošni poziv k obstrukciji judovskih politikov.

Preden si nekatere od pogojev za razcvet nacističnega antisemitizma ogledamo od blizu, naj izpostavim še okoliščine, ki so omogočile udejanjanje tovrstnih idej. Pri tem gre v prvi vrsti za tri procese oz. dogodke:

1. protijudovsko tradicijo;
2. modernizacijo;
3. prvo svetovno vojno in njene posledice.

Čeprav gre pri teh procesih za izjemno kompleksen razvoj, nas bo na tem mestu zanimal predvsem politični vidik celotnega procesa. Ali točneje, pri drugem fenomenu nas bo zanimalo predvsem, kakšne posledice je imela zadnja etapa evropske notranje in zunanje kolonizacije. Kakšne posledice za dogajanje v Evropi je imelo gospodarstvo, ki se je od srede 19. stoletja naprej v vse večji meri napajalo iz profitov (danes bi temu rekli donosov) zunaj Evrope (v britanskem primeru predvsem v Indiji, v nizozemskem, belgijskem in francoskem pa v Afriki in drugih delih Azije), in kako sta na tovrstno delitev sveta gledali državi, ki sta nastali šele v drugi polovici 19. stoletja. Tu mislimo predvsem na Nemčijo, ki je že kmalu po združitvi leta 1867 zmagala v francosko-nemški vojni in s tem dokazala, da je sposobna uveljavljati svoje gospodarske in politične, tj. ozemeljske interese. K ekspanzionizmu je pripomogel tudi razvoj kapitalizma, katerega interesi so konec 19. stoletja presejali vsakokratne nacionalne okvire. Po drugi strani so tako stare kot nove države svoj vsakokratni kolonialni interes – pa naj je šlo za Evropo ali kateri koli drug del sveta – zamaskirale v tako imenovane nacionalne interese. Ob tem moramo opozoriti na kontrolo, ki so jo nad nekdanjimi izrazito liberalno usmerjenimi nacionalnimi gibanji prevzele konservativne sile. Namesto pravic posameznega državljana so v interpretaciji naglih sprememb, ki jih je prinesla modernizacija, prevladali tako imenovani kolektivni interesi, namesto liberalne emancipacije posameznega naroda pa »histerična nacionalistična gibanja in sovražnost do tujcev«. Če temu dodamo še teorijo oz. koncept, imenovan »ravno-

težje sil«, ki ga je leta 1908 razvil britanski diplomat sir Eyre Crowe, postane slika še bolj jasna.⁶

Zato vsaka razlaga, ki vzroke za prvo svetovno vojno išče v atentatu Gavrila Principa na avstro-ogrskega prestolonaslednika Franca Ferdinanda oz. v srbskem ekspanzionizmu, ki se je znašel na prizorišču avstro-ogrskih interesov, ne zdrži resne kritike. V resnici je šlo za uveljavitev nemškega in avstro-ogrskega gospodarskega in političnega vpliva v jugovzhodni Evropi, kjer so bile interesne sfere še precej nejasne, oz. šlo je za politično kontrolo in gospodarski ekspanzionizem v prostoru, kjer razmerje sil še ni bilo »v ravnotežju«. Spomnimo se samo nemškega modernističnega kolonialističnega besednjaka, ki temelji na pojmih, kot so »rasno jedro«, »nove razmere med narodi na jugovzhodu Evrope«, uresničitev nemškega »koncepta Srednje Evrope«, ki ga je bilo v času med obema svetovnima vojnama mogoče brati tudi kot »kontrolno srednje in jugovzhodne Evrope«. V tej tematizaciji smo leta 1940 celo priča »smrti Balkana« in rojstvu jugovzhodne Evrope« oz. udejanjanju »novih razmerij sil na jugovzhodu«. Sto let kasneje so razlogi za to več kot na dlani. Za nemške ekspanzioniste poznega 19. in zgodnjega 20.

6 Britanski diplomat sir Eyre Crowe, ki je na začetku 20. stoletja na svojevrsten način zapečatil britansko razumevanje Nemčije, si je izraz »ravnotežje sil« izposodil pri fiziku Isaacu Newtonu. Pojem (*balance of powers*), ki od Newtona naprej ponazarja določeno delovanje naravnih sil, je po Crowovi zaslugi že pred drugo svetovno vojno odločilno zaznamoval zahodnjaški politični besednjak, v času hladne vojne pa smo ga lahko srečali na vsakem koraku. Kakor koli že, v enem svojih diplomatskih poročil oz. memorandumov je Eyre Crowe Nemčijo označil kot profesionalno izsiljevalko (*professional blackmailer*), kar je bila za pregovorno zadržanost britanske diplomacije precej groba oz. nenavadno neposredna sodba.

stoletja je bil »jugovzhodni prostor« Evrope predmet »generalne delitve«,⁷ od katere naj bi bila odvisna varnost v celotni regiji. To varnost bi seveda lahko zagotovila samo Nemčija, ki je na jugovzhodu Evrope videla svoj še neizkoriščen rezervat za pridelavo hrane in pridobivanje surovin oz. križišče komunikacij med Podonavjem in Jadranom oziroma med jugovzhodno Evropo ter črnomořskim in ukrajinskim priobaljem.⁸

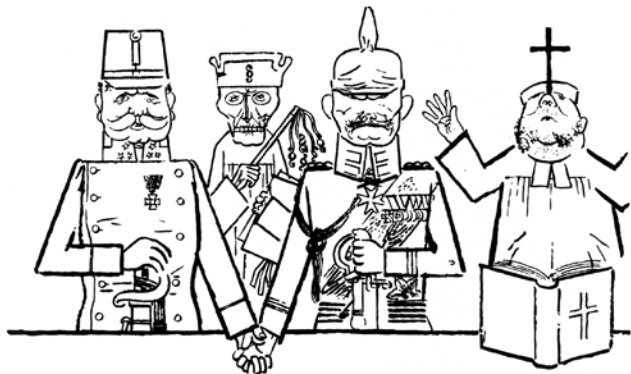
Gledano skozi to prizmo je bila prva svetovna vojna več kot tipična imperialistična vojna oz. vojna za ohranitev političnega in ekonomskega vpliva na eni in uveljavljanje kolonialnih interesov na drugi strani. Zato je bil nacizem, ki so ga v veliki večini sestavljali bivši (razočarani) vojaki, uperjen proti starim imperialnim elitam in njihovim institucionalnim strukturam oz. njihovi mašineriji oblasti, vpliva in hegemonije.⁹ V Nemčiji, ki je bila osrednja poraženka vojne in dedinja celotne krivde zanj (Avstro-Ogrska je namreč vmes razpadla, Turčija pa je imela bolj ali manj marginalno vlogo), so bile posledice vojne zelo hude. Zaradi vsesplošnega pomanjkanja se je drastično zmanjšal življenjski standard, vsak poskus oživitve gospodarstva pa je blokiralo plačevanje vojne škode.

7 Jovan O. Despotović, »Nemačka i Balkan« (Milan Ristović, *Njemači novi poredak i Jugoslovska Evropa 1940/41–1944/45*, VINC, Beograd, 1991), recenzija v: *Vojno delo* št. 1–2, Beograd 1992, str. 214.

8 Ibid.

9 Eric Hobsbawm, *Čas skrajnosti, Svetovna zgodovina 1914–1991*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana, 2000, str. 120–121. Hobsbawm pri tem še posebej opozarja na vlogo tako imenovanih »frontnih vojakov« (*Frontsoldaten*), ki so igrali zelo pomembno vlogo, saj so tvorili večino prvih skrajnih nacionalističnih jurišnih odredov, tako kot oficirji, ki so v začetku leta 1919 umorili nemška komunistična voditelja Karla Liebknechta in Roso Luxsenburg« (str. 118), kasneje pa predstavljali hrbtnico nemških *Freikorps*.

Pri tem ne smemo pozabiti na to, da je prva svetovna vojna povzročila tako imenovano odčaranje sveta oz. nezaupanje v do tedaj obstoječe institucije, vrednostne sisteme in vero.

*Nemški cesar, vojska, sodstvo in cerkev skozi oči Georga Grosza. Ilustracija iz Uwe M. Schneede, George Grosz, *Der Künstler in seiner Gesellschaft*, M. DuMont Schauberg, Köln, 1975.*

Ljudje, med njimi predvsem vojaki na fronti, so se začeli spraševati, kje je bil bog v dneh, ko je na odsekih določenih front v enem dnevu brez vsakršne koristi umrlo več deset tisoč njihovih tovarišev. Vse to (in še cela vrsta drugih stvari) je vplivalo na politično življenje, v katerem so imele najmanj možnosti liberalne, demokratične in emancipatorično naravnane sile. Ali, rečeno drugače, to je bila idealna klima za vse, ki so zagovarjali red, disciplino, samoopovedovanje in končni obračun z vsemi, ki naj bi bili za to odgovorni. Na listo teh so nacisti oz. člani Nacionalsocialistične delavske stranke Nemčije (NSDAP – *Nationalsozialistische Deutscher Arbeiter Partei*) uvrstili tako kapitaliste in politike kot tudi Jude in tujce nasploh. Posledično sta vlada

in parlament Weimarske republike, kot imenujemo Nemčijo neposredno po vojni, izgledala krhka in brez moči.

Sliko vsakdanjega življenja zelo dobro ponazorijo upodobitve (slike, risbe in grafike) nemških ekspresionistov, med katerimi izpostavimo Otta Dixa, Maxa Beckmanna, Ludwiga Meidnerja, Christiana Schada in Georga Grosza. Na tem mestu se naslanjamo na dela zadnjega, saj je s svojimi jedkanicami najbolje ujel duh časa.

*Vojni dobičkarji. Georg Grosz. Ilustracija iz Schneede, George Grosz, *Der Künstler in seiner Gesellschaft*.*

Pri tem naj posebej opozorimo na družbeno angažiranost omenjenih avtorjev, ki so se med drugim zavzemali tudi za to, da umetnost ne bi bila samo »užitek posameznikov«, temveč da »morata umetnost in ljudstvo postati eno«. ¹⁰ Glede na to

¹⁰ Schneede, George Grosz, *Der Künstler in seiner Gesellschaft*, str. 80.

ne preseneča, da so se nekateri od njih ob nastopu nacizma umaknili v tujino ali v tako imenovani notranji azil. Grosz je na začetku tridesetih emigriral v ZDA, Dix je izgubil službo na univerzi, drugi pa so bili spregledani in preganjani na drugačne načine, ne nazadnje tudi tako, da so uničili večino njihovih del. Grosz je v zvezi s tem kasneje obupano zapisal, da se je ob nastopu Hitlerja počutil kot boksar, ki je izgubil dvoboj, oz. da so bila vsa njihova zavzemanja zaman.¹¹ Kakor koli že, odnos nacistov, točneje, njihovo nezaupanje do modernistične umetnosti, ki jo predstavljajo Groszove in Dixove umetnine, še dodatno priča o nedemokratskem značaju nacizma in njegovi nesposobnosti za samorefleksijo, kaj šele samoironijo. Yehuda Bauer, eden najvidnejših raziskovalcev na področju zgodovine in kulture holokavsta celo meni, da je treba strukturi nacističnega mišljenja posvetiti posebno pozornost, saj lahko samo na ta način razumemo nenavadno, če ne že neprimerno rabo običajnih pojmov. Za primer daje Himmlerjev znani govor v Poznaju leta 1943, v katerem esesovce, ki so se posebej izkazali pri pobijanju Judov, označi za »spodobne« (*anständig*).¹²

*

Pri tematizaciji izvorov modernega antisemitizma moramo uvodoma opozoriti na različen način dojetja sveta pri klasičnem krščanskem antisemitizmu in njegovi moderni neodarvinistični oz. kvaziznanstveni izvedenki. Pri prvem gre predvsem za razliko pri dojetju sveta, kjer znotraj kr-

ščanskega tolmačenja Judje, tako Yehuda Bauer, od vsega začetka nastopajo kot zlo in kot taki izraz božje jeze.

Sčasoma so se ti simboli materializirali do te mere, da »Jud ni bil le simbol antikrista, temveč dejanski antikrist oz. poosebljeni hudič«. ¹³ Po mnenju prve generacije, ki se je sistematično ukvarjala z izvori antisemitizma (Yehuda Bauer, Urel Tal, Shmuel Ettinger, Saul Friedländer in drugi), sovraštvo do Judov ni izraz konkretnega nasprotovanja judovski veri in načinu življenja, temveč imamo opravka s »trajnim soočanjem s fenomenom judovstva«. O tem ne nazadnje priča tudi sodobni antisemitizem v okoljih, kjer Judov ni več, jih nikoli ni bilo ali pa jih je bilo zelo malo. V zvezi s tem se Yehuda Bauer sklicuje na primere iz zgodnje novoveške Anglije, poveljne Poljske ali Idi Aminove Ugande. V slednje so namreč antisemitizem uvozili skupaj z žago, atomsko bombo, kinodvoranami ... in plastiko.¹⁴ Temu lahko dodamo še avstrijski in tudi slovenski primer, kjer sodeč po anketah SJM lahko zaznamo veliko stopnjo antisemitizma brez Judov.

V slovenskem prostoru Judje v vlogi hudodelcev prvič nastopijo že konec 13. stoletja. Po pisanju Janeza Vajkarda Valvasorja je bila skupina Judov v Ljubljani leta 1290 obtožena ugrabitev, dobrih sto let kasneje (1408) pa posilstev krščanskih otrok oz. deklet. Posledice teh obtožb so bile tragične. V prvem primeru je prišlo do hudih izgrediv, v katerih naj bi bilo ubitih »veliko Judov«, v drugem pa so bili ubiti trije člani ljubljanske judovske skupnosti. Podobno kot v mnogih drugih primerih po srednji in

11 Ibid., str. 188.

12 Yehuda Bauer, *Trends in Holocaust Research*, Yad Vashem, Jeruzalem, 1977, str. 20.

13 Ibid., str. 21.

14 Ibid., str. 18.

zahodni Evropi so tudi na Kranjskem vsaj v enem primeru Jude obtožili zastrupitve vodnjakov, kar je bila, poleg obrednega žrtvovanja krščanskih otrok in oderuštva, najpogostejša obtožba oz. razlog za sovraštvo do judovskih družin.¹⁵ Po mnenju največjega poznavalca judovske zgodovine na ozemlju današnje Slovenija, Borisa Hajdinjaka, je šlo pri tem po vsej verjetnosti za posledice pregona Judov tik pred koncem 14. stoletja.¹⁶

Zgodovina ideje

Pred obravnavo sklepnega prizora procesa, starega vsaj sedemsto let, pogledjmo, po kom so se zgledovali vodilni nacisti in poglavitni krivci za judovsko tragedijo. Hitlerju so bila na primer najbližja razglabljanja Alfreda Rosenberga, v prvi vrsti njegove blodnje v zvezi z »mitom krvi« ... V skrajno nenavadni oz. zmedeni knjigi z naslovom *Mit 20. stoletja (Der Mythus des XX. Jahrhunderts)* avtor poveličuje poslanstvo Nemčije

kot branilke evropske civilizacije in razvija teorijo o karizmatičnem voditelju in čistosti tako imenovane arijske rase.¹⁷

»Danes se dviga nova vera,« pravi Rosenberg in nadaljuje: »mit krvi, prepričanje, da s svojo lastno krvjo branimo božansko bistvo človeškega bitja. [...] Vsa rasa začena danes spoznavati, da se vrednote ustvarjajo in krepijo le tam, kjer zakon krvi zavedno ali pa nezavedno narekuje misli in dejanja ljudi.« Poveličevanje elit, ki v fašizmu izpostavlja predvsem voditelja in hierarhijo, se v nacizmu nanaša bolj na nacionalne in rasne skupnosti v razmerju do drugih ljudstev, tj. v smislu nemške naravne superiornosti in svetovnega poslanstva nemškega ljudstva. Zato se tudi razmerje med državo in narodom v nacizmu razlikuje od razmerja v fašizmu. »Nacionalsocialistična država je samo sredstvo. Temeljna realnost je Narod ali Volk. Nemški narod ni samo občestvo živih Nemcev, temveč tudi zgodovinska in biološka realnost, je hkrati nemška rasa in zgodovina Nemčije. Nacionalsocialistična država je potemtakem samo eden od trenutkov nemške usode.«¹⁸

15 Janez Peršič, *Židje in kredito poslovanje v srednjeveškem Piranu*, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana, 1999, str. 131.

16 V Hajdinjakovem, v času izida pričujoče knjige še neobjavljenem članku »Judje v srednjeveškem Ptujju«, lahko preberemo, da je pobudnik pregona po vsej verjetnosti bil »mestni gospod Ptujja, salzburški nadškof Eberhard III. [...] iz rodbine Dobrnških«. Pri svojem raziskovanju razmer v Ptujju na koncu srednjega veka, je Hajdinjak ugotovil, da so bili ptujski Judje v zadnjem desetletju 14. stoletja naprej zaprti, nato pa izgnani, »njihovo premoženje pa je bilo zaplenjeno v korist nadškofa«. Kar je še posebej zanimivo, tako Hajdinjak, je dejstvo, da se je listina o zaplenjenem premoženju »ohranila tako v nemški kot v hebrejski inačici«. V njej tako med drugim najdemo tudi »naznanilo« izgnancev, »da se zaradi« zopora in zaplembe premoženja »ne bodo maščevali« oz. »ne bodo terjali odškodnine«. Za dovoljenje, da lahko uporabim dele njegovega neobjavljenega članka, se kolegu Hajdinjaku še posebej zahvaljujem.

17 Knjiga se v veliki meri naslanja na delo *Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts* (Temelj 19. stoletja) Houstona S. Chamberlaina (Verlagsanstalt F. Bruckmann A.-G., München, 1912), najpomembnejšega ideologa fanatičnega rasizma, ki je bistveni in najbolj značilni vidik nacizma. Podobno kot je fašizem temeljil na avtoritarnih in antiparlamentarnih stališčih, ki so se oblikovala v desetletjih po združitvi Italije predvsem na podlagi besedil nacionalistov poznega 19. stoletja, je nacizem temeljil na avtoritarni in z rasizmom obarvani tradiciji nazorov, ki jih predstavlja Chamberlainova knjiga ali pa posamezna poglavja znamenitega dela *Propad Zahoda (Der Untergang des Abendlandes)* Oswalda Spenglerja (Slovenska Matica, Ljubljana, 2009).

18 Navedeno po Paolo Alatri, *Oris zgodovine moderne politične misli*, Delavska enotnost, Ljubljana, 1980, str. 345.

Iz tega izhajata popolnoma različna oznaka in poudarek, ki ga ima mit rase v nacizmu. Tudi fašizem temelji na nacionalizmu, vendar v fašistični Italiji namesto besede rasa (*razza*) pogosteje srečamo besedo rod (*stripe*), ki je bila tesno povezana z »imperialnim poslanstvom italske in katoliške rimskosti«. Še leta 1932 je Mussolini v svojih *Razgovorih (Colloqui)* z Emilom Ludwigo v nasprotju s Hitlerjem zatrjeval, da »nacionalni ponos nima nobene potrebe po rasnih blodnjah«, da »v Italiji ni antisemitizma«, da so se »Židje vedno dobro obnašali kot [italijanski, op. p.] državljani in se pogumno bojevali kot vojak«, nacistični antisemitizem pa je razlagal z domisljico, ki pravi, da so v trenutkih, ko je »z Nemci kaj narobe, za to krivi Židje«. ¹⁹ Tovrstno duhovičenje ga je očitno minilo nekaj let pozneje, ko je tudi fašizem stopil na pot antisemitizma in prevzel bistvene zapovedi nürnberških rasnih zakonov.

Nacizem v tem smislu ni poznal samorefleksije, temveč samo zagrizeni antisemitizem in natančno vrednotenje ras, na čelu katerih kraljuje čista nordijska arijska germanska rasa. Uveljavljanje večvrednosti nemške rase pa ni bilo naperjeno samo proti Židom, ki so v tridesetih letih prejšnjega stoletja postajali žrtve vse hujšega preganjanja, temveč tudi drugim ljudstvom, med katerimi so nacisti še posebej sovražili in prezirali Ruse in Poljake.

Pri tem kaže še enkrat opozoriti na položaj, ki so ga imeli na tej lestvici Slovenci. Po oceni tako imenovanega »Nemškega posredništva« (*Die Volksdeutsche Mittelstelle* ali kratko VoMi), ki je nasledilo *Rasse- und Siedlungshauptamt*, tj. urad, ki

je bil že od leta 1931 pristojen za rasno in razselitveno načrtovanje, naj bi prekašali Poljake, Ruse in Jude. Toda odstotek ljudi, ki naj bi bili na področju slovenske Štajerske in Gorenjske primerni za ponemčenje ali – strokovno rečeno – za asimilacijo tistih, ki so bili za to sposobni in primerni (*Wiedereindeutschungsfähig*), ni bil pretirano velik. Prvotno skromno število so do konca vojne povečali na okoli 50.000, toda tudi ponemčenja sposobni ljudje niso uživali pretiranega zaupanja in spoštovanja nacistov. Zaradi slovanskega izvora in glede na to, da je v Sloveniji že dobre tri mesece po okupaciji prišlo do partizanskega upora, so jih v primeru predvidene preselitve na različne lokacije zahodne Poljske uradniki VoMi obravnavali kot potencialne podpornike tamkajšnjega odporiškega gibanja. Tudi zato je VoMi na deset Nemcev, predvidenih za poselitev regije okoli Lodža in Lublina, načrtovala največ po dva Slovence. ²⁰ Če temu dodamo še 220.000–260.000 ljudi, ki nikakor niso bili primerni za ponemčenje in so bili predvideni za deportacijo v stari rajh, Srbijo in na Hrvaško, ugotovimo, da je tako imenovani *Reichsminister* Heinrich Himmler izgonu namenil kar eno četrtno vseh Slovenk in Slovencev.

Vsi drugi so bili predvideni za germanizacijo doma. Prvi korak tega procesa je obsegal prepoved rabe slovenščine, o čemer priča tudi mariborska odredba z začetka aprila 1941, v skladu s katero so morali vsi lastniki trgovin in lokalov v dveh dneh slovenske napise zamenjati z nemškimi. Sicer pa so nacistične

¹⁹ Emil Ludwig, *Colloqui con Mussolini*, A. Mondadori, Milano 1932.

²⁰ Klaus Thörner, »Der ganze Südost ist unser Hinterland – die geschichtlichen Hintergründe der Germanisierungspolitik in Slowenien«, v: *Neuengammer Studienhefte, KZ-Gedenkstätte Neuengamme*, Hamburg, 2010, str. 15.

oblasti ravnale po preizkušeni metodi iz zasedene Poljske. Pri tem je šlo za kombinacijo razlaščenja in izseljevanja domačinov, priseljevanja Nemcev oz. drugih, za germanizacijo predvidenih narodov in končno tudi fizičnega uničenja. Slednje je postalo aktualno po začetku odporniškega gibanja oz. po nastanku prvih partizanskih odredov. Žene partizanov so praviloma zapirali v koncentracijska taborišča, otroke pa razdelili v rejniške družine oz. jih zaprli v posebne domove, kjer naj bi jih vzgojili v Nemce (»zum ‚Deuchthum‘ erzogen«). Po podatkih Klause Thörnerja, nemškega strokovnjaka za nacistične okupacijske režime, naj bi do leta 1943 v stari rajh deportirali 600 otrok. Približno polovica je končala v rejništvu pri nemških družinah.²¹ Vseh žrtev med slovenskimi otroci je bilo bistveno več. Predsednica Društva izgnancev Slovenije Ivica Žnidaršič trdi, da je bilo med 67.000 izgnanimi Slovenkami in Slovenci vsaj 20.000 otrok. Podobno število (15.000) omenjajo slovaški kolegice in kolegi, bistveno več češki, še največ otroških žrtev pa so našteli Poljaki, in sicer okoli 600.000.²²

21 Ibid., str. 16.

22 Janoš Zore, »Med žrtvami holokavsta tudi 20.000 slovenskih otrok«, *Delo*, 28. 1. 2011, str. 12. Avtor pomotoma slovenske nejudovske žrtve prišteva med žrtve holokavsta in s tem ponavlja pogosto napako popularne interpretacije druge svetovne vojne v Sloveniji. V zadnjih letih v poročilih o obeležitvi svetovnega dne spomina na holokavst namreč novinarji in politiki domače žrtve pogosto prištevajo med žrtve holokavsta. Tovrstna, najpogosteje simbolna združitev z Judi, (»'Za nacizem smo bili vsi Judje'«; Holokavst ... ni bil vršen samo nad Judi, ampak tudi nad nami«; »Tudi Slovence so obravnavali enako kot Jude«) ne povzroča samo zmede med mladimi, ki se z zgodovino šele spoznavajo, temveč se zlorablja kot orodje za obračunavanje znotraj aktualne lokalne politike. Enega od primerov zamenjave in zlorabe predstavlja Vanja Alič v članku »'Za nacizem smo bili vsi Judje'«, *Dnevnik*, 31. 1. 2011.

*

Navedene številke so več kot zgovorna ponazoritev fanatizma režima, katerega konkretne ekonomske,²³ družbene in politične korenine gre iskati sredi 19. stoletja, oz. fanatizma, ki ga izdaja Hitlerjev programski spis *Mein Kampf*. Na tem mestu mislimo predvsem na njegovo posvojitve ideje in ideologije ljudske države (*Volksstaat*), ki je »v soglasju z večno voljo, ki vlada vesolju, prisiljena zahtevati zmago tistega, ki je boljši in močnejši, in pokorščino tistega, ki je slabši in šibkejši«. Hitlerjeva ljudska država torej »izpolnjuje temeljni zakon narave, ki je zakon aristokracije, in je pri tem trdno prepričana, da ta zakon velja vse do zadnjega posameznika«. Ta ideja ne priznava samo »različne vrednosti ras, temveč tudi različno vrednost posameznikov«. Iz množic dvigne posameznika, ki se odlikuje po svoji kvaliteti in ima v nasprotju z »razkrajajočim marksizmom« konstruktivno vlogo. Veruje v potrebo »idealizirati eksistenčni temelj človeštva samega, vendar pa ne more dopustiti obstoja etične ideje, če je ideja nevarna za rasno življenje nosilcev višje etike: kajti v rasno mešanem in bastardiranem svetu bi se za vedno izgubili poj-

23 Pri tem kaže spomniti na Memorandum o jugovzhodni Evropi (*Südoesteuropa-Memorandum*), ki ga je po predlogu skupine nemških gospodarstvenikov leta 1932 izdelala strokovna služba nemškega obrambnega in zunanega ministrstva, ki jugovzhodno Evropo, kot že omenjeno, slika kot rezervat delovne sile in poceni surovin (v prvi vrsti monokultur soje, za Nemčijo in Italijo). Strokovno podporo memorandumu so ob izbranih nemških gospodarstvenikih nudili še strokovnjaki iz IG-Farben, konzorcija kemijskih družb BASF, Bayer in Höchst ... Po mnenju slednjih bi bilo treba v celoti spremeniti poljedelstvo Jugoslavije, Romunije in Bolgarije in iz majhnih družinskih kmetij narediti velika posestva, pri čemer bi na koncu bilo »3,5 milijona jedcev preveč«. Ibid., str. 12.

ma človeško lepega in vzvišenega, pa tudi sleherna vera v idealno prihodnost človeškega rodu.«²⁴

Obenem kot predmet največjega zaničevanja nastopata marksizem in judovski kapitalizem oz. židovska demoplutokratska internacionala, ki si je po Hitlerjevem prepričanju prizadevala uničiti Nemčijo. Zato bi Nemčija po njegovem mnenju morala zbrati vse Nemce, ki so po mirovnih pogodbah po prvi svetovni vojni ostali zunaj njenih meja, in nato začeti svoj ekspanzionistični pohod proti manjvrednim slovanskim ljudstvom. Po njegovem prepričanju je poslanstvo tretjega rajha prav v tem, da si ta ljudstva podvrže in da na njihovih ruševinah in zaslužjenosti ali celo na njihovem fizičnem iztrebljenju utemelji veličasten svetovni »novi red«. Po mnenju firerja in njegovih somišljenikov je bilo nemško ljudstvo več kot upravičeno, da s popolno kolonizacijo ljudstev vzhodne in jugovzhodne Evrope ustvari podlago za blaginjo nemškega imperija. Nacistični nauk o »življenjskem prostoru«, ki se približuje fašistični tezi o »proletarskem narodu«, ki si mora pridobiti »svoj prostor pod soncem«, pa je mnogo bolj usodno povezan z rasizmom, z mitom ljudstva in krvi. Ob tem nacistični ekspanzionizem in pangermanizem ne temelji samo na ekonomističnih razlagah, temveč tudi na svojevrstnem tolmačenju naravnega prava in z mistiko prepletenimi fantazijami. V okviru slednje je vojna pojmovana tudi kot priložnost za uresničenje ozemeljskih in političnih ciljev ter zaslužjenosti ali celo iztrebljanje manjvrednih ljudstev.

24 Navedeno po Alatri, *Oris zgodovine*, str. 346.

Poleg tega nacizem zaznamuje popolnoma nereflektirano in do skrajnosti privedeno čaščenje vodje. Tako imenovano načelo vodje (*Führerprinzip*) je bilo uradno sprejeto kot osnova celotne hierarhične piramide, ki jo sestavljata narod in nacistična država. V tem kontekstu je firer napol božanski posameznik, ki ga zaznamujejo preroške sposobnosti. Čaščenje Hitlerja kot nezmotljivega vodje železne volje in brezmejne intuicije je zasenčilo celo fašistični pregovor »duče ima vedno prav«, obenem pa še dodatno priča o popolni nesposobnosti za pogled od zunaj oz. za vsakršno samorefleksijo, kaj šele samoironijo.

V tem okviru posebno poglavje obsega odnos do mladine, ki predstavlja jamstvo za oblikovanje novega državnega reda, železne discipline in etike nasilja in ki naj bi poseblebjala bojevite kreposti vladajoče rase. Hitler je vztrajal, da »je treba odstraniti vsakogar, ki je šibek.«

»V središčih mojega novega reda bo vzgojena mladina, ki bo vsemu svetu pognala strah v kosti. Hočem gospodovalno, pogumno, strašno mladino, ki bo izvršila velika dejanja. Hitra, svobodna in močna žival se mora odražati v njenih očeh. Hočem, da je moja mladina močna in lepa. Izuril jo bom v sleherni telesni vaji. Hočem atletsko mladino. To je prva in najpomembnejša stvar. Tako bom uničil tisočletja udomačenega človeka in bom imel na razpolago plemenito in čisto gradivo narave in bom lahko ustvaril nove stvari. Nočem intelektualne vzgoje. Znanje mladini škodi. Pustil ji bom, da se nauči samo tistega, k čemur jo privlači igra njenih nagonov. Toda mladina se mora naučiti gospodovanja.«²⁵

25 Ibid., str. 347.

Rezultati teh idej so bili strašni bataljoni esesovcev, krutih izvrševalcev vseh uničevalnih operacij. Drugačno usodo so doživele nekatere posebne formacije, kot so bili na primer SA (Sturmabteilung) (jurišni odredi) pod poveljstvom Ernsta Röhma, povezani z radikalnim protikapitalističnim krilom nacizma, ki ga je vodil Gregor Strasser. To krilo je doživelo enako usodo kot socialistično obarvani fašizem v Italiji, v katerem so še vedno obstajale nekatere ljudske težnje, izhajajoče iz revolucionarnega sindikalizma, ali pa ostanki egalitarnih in liberalno usmerjenih prepričanj. V tako imenovani »noči dolgih nožev« je Hitler ukazal umoriti Röhma in njegove privrženice in tako brez oklevanja stopil na pot, ki je izključevala kakršen koli kompromis z drugačnimi stališči.

Tako v fašistični Italiji, kjer je bila s približevanjem vojne postopoma vpeljana ekonomska politika avtarkije, tj. popolne gospodarske neodvisnosti od tujine, se je zasebno kapitalistično gospodarstvo monopolov moralo podrežati izključno pripravam na vojno tudi v Nemčiji, le da z večjo strnjenostjo in vse do skrajnih posledic. Iz tega je izšla oblika gospodarstva, ki ga je načrtovala država in katerega poglobitna značilnost je bil »uskklajen razvoj« med državo in zasebno industrijo, pri čemer je bila dana absolutna prednost velikim monopolističnim koncentracijam in semimilitarizaciji dela v okviru takšnega razvoja. Podobno kot v fašističnih korporacijah v Italiji je tudi v gospodarski zbornici rajha in v pokrajinskih gospodarskih zbornicah temeljne usmeritve in načine upravljanja nemškega gospodarstva obvladoval kapital, pa čeprav pod nadzorstvom nacistične hierarhije, ki je produkcijo

usmerjala v krepitev nacionalne vojaške moči za načrtovane vojne.

Delavski razred, ki je tako ostal brez svojih sredstev za boj, je bil na milost in nemilost prepuščen delodajalcem; resda so obstajali »sveti zastopnikov« delavcev in uslužbencev, toda zastopnike je imenovala Fronta dela (*Arbeitsfront*), paralelna organizacija nacistične stranke. Po drugi strani pa je bil položaj nemških delavcev še vedno nepriemerljiv s položajem delavcev v osvojenih deželah: ti so se namreč znašli v položaju sužnjev, ki so jih ubijali že zaradi najmanjših prekrškov ali pa zaradi preobratov v vojni. Toda prav v plamenih vojne, ki jo je zanetil nacizem, so propadle tudi blodne sanje Hitlerja, njegovih sodelavcev in privrženecv.

**

In kako so se našteje in na kratko opisane teorije uveljavile v politiki nacionalsocialistov oz. nacistov? Glede na to, da razpravljamo o pojavu, katerega sklepni del se je razvil na pobudo nemških nacistov, je osrednja pozornost namenjena Nemčiji. Preden se posvetimo razpravi družbenih in gospodarskih razmer v tej državi, še kratko pojasnilo poimenovanja nacionalsocializem. Kot pravi Eric Hobsbawm, je fašistično gibanje v Nemčiji »resda imelo prvine revolucionarnih gibanj, če so bili vanj vključeni ljudje, ki so hoteli doseči temeljito preobrazbo družbe, pogosto z izrazito antikapitalistično in antioligarhično ostjo. Vendar pa se konj revolucionarnega fašizma ni niti premaknil z mesta, kaj šele, da bi se pognal v galop. Hitler je spraval s poti vse tiste, ki so 'sociali-

stično' komponento v imenu Nacionalsocialistične nemške delavske stranke vzeli resno – sam je prav gotovo ni.«²⁶

Koga, kako in zakaj je očaral nacizem?

Kot trdi zgoraj omenjeni avtor, sicer eden največjih zgodovinarjev 20. stoletja, je skupno vezivo nacizma in fašizma predstavljalo ogorčenje malih ljudi, ukleščanih med velikim kapitalom na eni strani ter množičnim delavskim gibanjem na drugi. V nacistični retoriki in propagandi nasploh so se prepoznali predvsem ljudje, ki so imeli občutek, da jih je nekdo oropal ustreznega socialnega statusa v družbi. In prav ta samopercepcija in z njo povezana frustracija sta našli svoj značilni izraz v antisemitizmu, ki je postal gonilo novih političnih gibanj, utemeljenih na sovražnosti do Judov, ki so se v zadnji četrtini 19. stoletja razvila v več državah. Judje so bili prisotni skoraj na vseh področjih in so zlahka simbolizirali vse, kar je zbujalo največ sovrašstva v nepoštenem svetu, ne nazadnje tudi njegovo zavezanost idejam razsvetljenstva in francoske revolucije, ki je Jude emancipirala in jih postavila v vidnejši položaj. Služili so lahko kot simboli osovražnega kapitalista/finančnika; revolucionarnega agitatorja; razkrajajočega vpliva »intelektualcev brez korenin« in novih množičnih medijev; konkurence – kako bi lahko bila drugačna

26 Hobsbawm, *Čas skrajnosti*, str. 121.

kot »nepoštena« – ki jim je podelila nesorazmeren delež služb v nekaterih poklicih, ki so zahtevali izobrazbo; ter kot tujca in outsiderja nasploh. Da splošno sprejetega prepričanja, da so Judje ubili Jezusa Kristusa, niti ne omenjamo.

Kot smo že ugotovili, je nenaklonjenost do Judov prežemala ves zahodni svet in njihov položaj v družbi 19. stoletja je bil dvoumen. Pa vendar nas dejstvo, da so bili stavkajoči delavci zmožni – tudi če so bili pripadniki nerasističnih delavskih gibanj – napadati judovske lastnike trgovin in videti v svojih delodajalcih predvsem Jude in manj kapitaliste, ne bi smelo napeljati k temu, da vidimo v njih protonacionalsocialiste. Če bi to bilo tako preprosto, bi kot antisemite morali obravnavati tudi članice in člane skupine Bloomsbury,²⁷ ki so sicer veljali za zgled edvardijanskega liberalizma v Veliki Britaniji.

Antisemitizem kmetov srednjevzhodne Evrope je bil nekoliko drugačen. Kot ugotavlja Hobsbawm, so imeli Judje na tem območju zaradi praktičnih razlogov vlogo veznega člana med gospodarstvom zunaj vasi in preživetjem vaščana. Tovrstno sovrašstvo do Judov je bilo gotovo bolj zakoreninjeno in eksplozivno, predvsem pa je postalo bistveno bolj izrazito potem, ko so se začele slovanske, madžarske in romunske ruralne družbe soočati z zanje docela nerazumljivimi posledicami modernizacije. Med temi kmeti so še vedno krožile zgodbe o Judih, ki žrtvujejo krščanske otroke, zaradi česar so se občasni socialni nemiri neredko kon-

27 Tukaj mislimo na skupino umetnikov in intelektualcev iz Brunswicka v Londonu, ki so v prvi polovici 20. stoletja v mnogočem usmerjali britansko intelektualno življenje. Med njimi srečamo tudi pisateljico Virginio Woolf in ekonomista J. Maynarda Keynsa.

čali kot pogromi. Če kje, potem je v tej obliki protijudovstva treba iskati neposredno povezavo med prvotnimi koreninami antisemitizma in iztrebljanjem judovstva v drugi svetovni vojni. Gotovo so korenine antisemitizma dale temelj takšnim vzhodnoevropskim fašističnim gibanjem, ki so pridobila množično podporo – zlasti romunski železni gardi in madžarskim suličastim križarjem. Vsekakor je bila na nekdanjih ozemljih Habsburške monarhije in znotraj ruskega carstva ta povezava veliko bolj jasna kot v nemškem rajhu. V Nemčiji, kjer so se po letu 1871 Judje lahko celo potegovali za določene javne službe, je bil tako imenovani družbeni antisemitizem nekoliko bolj zastrt, kar pa ne pomeni, da ga ni bilo. O tem priča tudi zgodba nemške slikarke Charlotte Salomon (1917–1943), katere dela kažejo na domet zagrizenega antisemitizma nemških društev, klubov, komisij in žirij.

Zato se ne moremo strinjati z Ericom Hobsbawmom, ko pravi, da se je v Berlinu antisemitizem razširil po ukazu od zgoraj. Res pa je, da novoveška Nemčija pred novembrom 1938 ni poznala dogodkov, ki bi bili kakor koli primerljivi s pogromom v Kišinjevu leta 1903 ali masovnimi poboji Judov med rusko revolucijo leta 1905. Da surovega poboja 3.800 Judov, ki so jih po prihodu Nemcev dobesedno potolkli Litovci sami, niti ne omenjamo.²⁸

Poboj Judov v Vilni leta 1941. Fotografija iz Botsch et al. 2008, str 69.

28 Hobsbawm, *Čas skrajnosti*, str. 114.

Omenjeni dogodek ni le napoved opisa osnovne topografije sistematičnega pogroma, temveč tudi uvod v kronologijo nacističnega antisemitizma in izhodišče za razmislek o delu holokavsta, ki so ga zagrešili antisemiti zunaj Nemčije. Slovenskemu prostoru najbližji je pogubni antisemitizem hrvaških ustašev v koncentracijskem taborišču Jasenovac, med posameznimi zločinci slovenskega rodu pa brez vsake konkurence vodi Odilo Globocnik (1904–1945), šef esesovcev in policije v okraju Lublin, odgovoren za organizacijo in izvedbo »Akcije Reinhardt«. ²⁹

Preden omenjene dogodke natančneje pojasnimo, se posvetimo še tako imenovanemu nemškemu primeru, ki je omogočil udejanjenje vseh ostalih.

29 Akcija Reinhardt, katere cilj je bil uničenje Judov v lublinskem okraju na Poljskem, je trajala od marca 1942 do novembra 1943. Brutalnost, s katero se je Odilo Globocnik lotil tega zločinskega podjetja, je presenetila celo Josepha Göbbelsa, nacističnega ministra za propagando, ki je 27. marca v svoj dnevnik zapisal: »Iz generalnega Gubernija bodo pri Lublinu začeli z izseljevanjem Judov na vzhod. Pri tem so bile uporabljene precej barbarske [...] metode, zato tam ni ostalo prav veliko Judov.« Koncentracijska taborišča Belzec, Sobibor in Treblinka, v katerih je končala večina izseljenih judovskih družin, so bila do konca leta 1943 izbrisana z obličja zemlje. Med redkimi dokazi o tem zločinu se je ohranil tudi »obračun prihodkov«, ki ga je na osebno željo Heinricha Himmlerja sestavil Odilo Globocnik. Skupni prihodek (v devizah, nemškem denarju, zlatu in drugih vrednih predmetih) je znašal dobrih 100 milijonov *Reichmark* ... (navedeno po Gideon Botsch, Florian Dierl, Elke Gryglewski, Marcus Gryklewski, Peter Klein, Thomas Rink, Christa Schikorra, *Die Wannsee-Konferenz und Völkermord an den europäischen Juden. Katalog der ständigen Ausstellung*, Haus der Wannsee-Konferenz, Berlin, 2008, str. 152).

Nemčija: od frustracije do uničevalnega sovraštva

Znotraj osnovne anatomije nemškega antisemitizma je osupljiv podatek o tem, da je v nemških deželah kmalu po združitvi v enotno državo živelo 500.000, leta 1914 pa 600.000 Judov, ki so predstavljali le odstotek celotnega prebivalstva Nemčije. Skoraj dve tretjini nemških Judov sta živeli v večjih mestih, vsak četrti pa v Berlinu. Gospodarsko so bili izjemno uspešni: med 100 najpremožnejšimi Prusi je bilo 30 Judov; predstavljali so pet odstotkov vseh prebivalcev Berlina in prispevali več kot tretjino mestne dohodnine. Ti uspehi so bili posledica njihove izobrazbe – osem odstotkov vseh pruskih gimnazijcev in študentov je bilo Judov – oziroma njihovega stremjenja po dosežkih in napredovanju. Kljub temu Judje v Nemčiji niso bili obravnavani na enak način kot drugi nemški državljani. Do visokih državnih položajev in do častniškega poklica niso imeli dostopa, kot učitelji v ljudskih šolah ali gimnazijah so komaj izstopali, med univerzitetnimi profesorji so bili redki. Vse to ni temeljilo na kakršnih koli pravnih predpisih, ampak na prikriti diskriminaciji, ki jo je izvajala nejudovska večina. Poglejmo, kako se je tega spominjal nemško-judovski pisatelj Jakob Wassermann (1873–1934):

»Čeprav sem kot vojak vso svojo energijo namenjal opravljanju svoje dolžnosti, nisem bil deležen priznanja nadrejenih in kmalu sem opazil, da mi to ne bo uspelo niti z vzornim delom. To sem razbral iz zaničljive drže oficirjev,

na neprikriti težnji, da jemljejo zadovoljiv dosežek za samo-umeven, nezadovoljivega pa zasmehujejo. O družabnem zbližanju ni bilo nobenega govora, človeških kvalitiet sploh niso upoštevali, duhovitost ali že vsaka izvirna oblika izražanja je takoj zbudila nezaupanje, preseganje določene meje sploh ni prišlo v poštev, vse samo zato, ker je v državljanski izkaznici pod rubriko veroizpoved pisalo Jud. [...]

Očitnejše in daleč bolj mučno se mi je zdelo [...] obnašanje moštva. Prvič sem naletel na tisto topo, togo in skoraj osuplo sovraštvo v narodovem telesu, o katerem oznaka antisemitizem skoraj nič ne pove, ker ne razkriva njegovega načina, vira, globine in cilja. To sovraštvo je zaznamovano s praznoverjem in prostovoljno zaslepljenostjo, s strahom pred demoni in farško trmoglavostjo, z gnevom zapostavljenih in prevaranih, z nevednostjo, lažjo in brezvestnostjo, pa tudi z upravičeno obrambo, zverinsko zlobo in verskim fanatizmom. [...] Poleg tega je bilo katoliško prebivalstvo Spodnje Frankovske zelo izpostavljeno nesrečnemu navalu še napol getoiziranih, trgovsko zagretilih in razbohotenih Judov, kramarjev, starinarjev, trgovcev z živino in krošnjarjev. Izpostavljeno je bilo stalnemu hujskanju [...] spomin na pravljice o zastrupljenih vodnjakih in klanje pesahov, škofovske krvne odloke ter morilska in zmagovalna preganjanja Judov pa je bil še zelo živo prisoten.<<³⁰

30 Jakob Wassermann, *Mein Weg als Deutscher und Jude* (Moja pot Nemca in Juda), S. Fischer Verlag, Berlin, 1921, str. 38 ff.

Poleg prikritega je obstajal tudi neprikriti javni antisemitizem, ki ga je bilo mogoče srečati povsod: v akademskih znanstvenih razpravah; v publicistiki; v strankarski politiki, ki je Jude okrivila za vse težave gospodarske in družbene modernizacije. Na antisemitsko propagando so se opirale zlasti konservativne in nacionalistične, kmečke in malomeščanske skupine.

Dober predstavnik prve, tj. konservativne politike, je bil nacionalistični zgodovinar Heinrich von Treitschke (1834–1896), ki se je leta 1880 zavzemal za to, da Nemci od svojih »izraelitskih sodržavljanov« zahtevajo:

»Postanejo [naj] Nemci, naj se preprosto čutijo Nemce – ne glede na njihovo vero in njihove starodavne svete spomine, ki jih vsi spoštujemo; kajti nočemo, da tisočletju germanske nravi sledi čas nemško-judovske mešane kulture. Grešno bi bilo pozabiti, da so bili mnogi Judje, krščeni in nekrščeni, [...] nemški možje v najboljšem pomenu besede, možje, v katerih častimo plemenite in dobre poteze nemškega duha. Toda enako neizpodbitno ostaja dejstvo, da številni močni krogi našega judovstva ne kažejo volje, da bi postali pravi Nemci. [...] Marsikateri judovski prijatelj mi bo z globokim obžalovanjem pritrdil, če rečem, da se je zadnje čase v judovskih krogih prebudil nevaren duh precenjevanja, da se vpliv judovstva na naše nacionalno življenje, ki je v preteklosti ustvaril marsikaj dobrega, danes večkrat kaže v škodljivi luči. [...] Če premislimo vse te razmere – in koliko bi se še dalo povedati! – se trenutna hrupna agitacija kaže samo kot groba in sovražna, toda naravna reakcija germanskega ljudskega čuta proti tujemu elementu, ki je v našem življenju zavzel preveč prostora. [...] Danes vse do najbolj izobraženih krogov, med možmi, ki bi z odporom zavrnilo

vsako cerkveno nestrpnost ali nacionalni napuh, tako rekoč enoglasno doni: Judje so naša nesreča!«³¹

Še isto leto mu je odgovoril njegov kolega, liberalni zgodovinar Theodor Mommsen (1817–1903), ki je ugotavljal:

»Množice [je] zagrabil pravi vihar norosti in njegov resnični prerok je gospod von Treitschke. Kaj se to pravi, da od naših izraelitskih sodržavljanov zahteva, naj postanejo Nemci? Saj oni to niso nič manj kot jaz in on. Mogoče je on od njih krepstnejši; toda ali so samo krepostni ljudje Nemci? Kdo nam daje pravico, da iz vrste Nemcev izločimo to ali ono kategorijo naših državljanov zaradi napak, ki jih tej kategoriji na splošno očitamo, pa četudi upravičeno? Naj se nam zdijo napake teh sodržavljanov še tako hude, naj še tako strogo zavrremo vse olajševalne razloge, bomo logično in praktično vedno prišli kvečjemu do tega, da Jude razglasimo za Nemce, ki so bili z vidika izvirnega greha dvakrat zaznamovani. [...] Naš narod, ki se je šele komaj združil, stopa z vojno proti Judom na nevarno pot. Seveda so naši rodovi zelo različni. Med njimi ni nobenega, ki ne bi imel posebnih napak, in naša medsebojna ljubezen ni tako stara, da ne bi mogla zarjaveti. Danes to velja za Jude, [...] jutri pa bo morda dokazano, da strogo vzeto noben Berlinčan ni boljši od Semita. Še malo, pa bo Pomorjanec zahteval, da se statistika razširi na razpihovanje, in bo poskušal s številkami dokazati, da je v zahodnih provincah odstotek dvojen.«³²

31 Heinrich von Treitschke, *Ein Wort über unser Judentum* (Beseda o našem judovstvu), Berlin, 1880, str. 3.

32 Theodor Mommsen, *Auch ein Wort über unser Judentum* (Še ena beseda o našem judovstvu), Berlin, 1880, str. 11.

Skoraj sočasno z Wassermannovo kritično refleksijo nemške družbe se je leta 1920 v krogu takratne NSDAP izoblikoval program, ki je med drugim določal, da je nemški »državljan [...] lahko samo tisti, ki je sonarodnjak. Sonarodnjak je lahko samo tisti, ki je nemške krvi, neoziraje se na veroizpoved. Zato noben Jud ne more biti sonarodnjak«. Istočasno so v govorih, šolah, strankarskih časopisih, knjigah in na plakatih Jude skrbno in dosledno predstavljali kot sovražnike. Pripadniki jurišnih oddelkov nemške nacionalso-cialistične delavske stranke so posameznike ogrožali in preganjali že pred nacističnim prevzemom oblasti leta 1933, prve formalne ukrepe proti državljanom in državljanom judovskega porekla pa so uvedli dva meseca po prevzemu oblasti. NSDAP je popolnoma javno, brez ugovora vlade, pozvala k bojkotu, torej k izobčenju judovskih trgovin. Na plakatih in letakih so zahtevali: »Noben Nemec ne kupuje več pri Judu.« Oblikovali so akcijske komiteje, katerih pripadniki so na množičnih zborovanjih zahtevali, da smejo Judje izvajati zdravniški in odvetniški poklic ali obiskovati srednje in visoke šole samo še glede na njihov delež prebivalstva.

7. aprila 1933 so objavili Zakon o obnovitvi uradniškega poklica. V tretjem odstavku tega zakona – kasneje tudi v arijskih določilih številnih drugih zakonov – je bilo določeno, da je treba uradnike »narijskega« porekla upokojiti. Za »narijskega« je veljal tisti, »ki ima narijske, zlasti judovske starše ali stare starše«. V nasprotju s kasnejšimi določili nürnberških zakonov je zadoščalo, »če je eden od staršev ali starih staršev narijski«. Uradniki, ki so službovali manj kot deset let – kar je veljalo za številne mlajše uradnike –, niso dobili

pokojnine in so v tem primeru ostali brez sredstev. Ta določila se sprva niso nanašala na Jude, ki so že bili na uradniškem položaju 1. avgusta 1914, ki so se med prvo svetovno vojno (1914–1918) borili na fronti ali pa so njihovi očetje ali sinovi padli na fronti. Leta 1935 so bile odpravljene tudi te izjeme.

V kratkih presledkih so sledili nadaljnji ukrepi, namenjeni diskriminaciji in ponižanju Judov. Mednje sodi Zakon proti prezasedenosti nemških šol in univerz z dne 25. aprila 1933, v skladu s katerim je lahko študiral le še majhno število nearijskih študentov, sežigi knjig maja 1933, uredniški zakon z dne 4. oktobra 1933, za mnoge poklice in dejavnosti pa tudi dokazilo o poreklu. To je pomenilo, da je moral iskalec službe ali izpitni kandidat predložiti Izjavo o arijskem poreklu, s katero je dokazal, da je arijec. To izjavo je bilo treba postopoma predložiti za vse svobodne in akademske poklice.

15. septembra 1935 so bili z Zakonom o državljanih rajha in Zakonom o zaščiti krvi izdani nürnberški zakoni: z Zakonom o državljanih rajha so bili Judje razglašeni za drugorazredne državljane, Zakon o zaščiti krvi pa je prepovedal zakonske zveze in/ali izvenzakonske spolne odnose med »Judi in državljani nemške ali sorodne krvi«.

Prva odredba k Zakonu o državljanih rajha z dne 14. novembra 1935 je prvič določila, kdo je bil po nacionalsocialističnem pojmovanju Jud in kdo »judovski mešanec«. Odredba je tudi določala, da Judje nimajo volilne pravice in da ne smejo več opravljati nobene javne funkcije.

Zakonu o državljanih rajha je do 1. julija 1943 sledilo 13 pododredb. Do začetka druge svetovne vojne leta 1939 je bilo tako sprejetih 250 zakonov, odredb, odlokov, določil in predpisov, ki

so omejili svobodo in življenjske možnosti Judov. Drugo določilo k Zakonu o državljanih rajha z dne 21. decembra 1935 je določalo, da Judje ne smejo več biti vodilni zdravniki v bolnišnicah ali zdravniki zaupniki. Že aprila 1933 je bil nearijskim zdravnikom z odredbo odvzet dostop do zdravstvenega zavarovanja. Temu so sledile omejitve tudi pri opravljanju drugih poklicev.

Pritisk je za trenutek popustil samo sredi leta 1936, ko je Berlin gostil XI. olimpijske igre, vendar se položaj Judov s tem ni bistveno izboljšal.

Slabi dve leti kasneje so v kratkih presledkih sledile nadaljnje omejitve – 26. aprila 1938 je bilo določeno, da morajo Judje prijaviti premoženje, ki presega 5000 rajhovskih mark, od 14. junija 1938, da je bilo treba judovske obrtne delavnice in tovarne registrirati in označiti kot judovska podjetja. Obenem so Nemce na vsakem koraku opozarjali, naj ne kupujejo v judovskih trgovinah ali delajo v judovskih podjetjih.

Devet mesecev pred napadom na Kraljevino Jugoslavijo podobno zakonodajo srečamo tudi na območju današnje Slovenije. Informacijo o tem zasledimo tudi v slovenskem časopisu *Jutro*, ki je poročal o sprejemu dveh uredb, in sicer Uredbe o izločitvi Judov iz določenih vej gospodarstva in Uredbe o vpisu Judov na visoke, strokovne in srednje šole. Slednjega, »odstranjevanja [...] vidnih in nevidnih sil«, ki ovirajo »pozitivne norme današnjega kulturnega stremljenja«, se je vodilni slovenski politik tedanjega časa in v letu 1940 tudi jugoslovanski minister za prosveto, dr. Anton Korošec, lotil »s pripravnimi pedagoškimi metodami«, in to brez »neodločnosti, omahovanja in tarnanja«. Po njegovem mnenju bi moralo »vse [...] biti jasno, precizno, odločno. Prosvetni in kul-

turni delavci morajo biti smeli in energični. Samo tako se da izvesti moralni in kulturni preporod«. ³³

A vrnimo se nazaj v Nemčijo, kjer so judovski zdravniki od sredine leta 1938 smeli zdraviti samo še judovske paciente. Tej uredbi so sledile še druge in drugi izključujoči zakoni. Judinje in Judi so morali svojim imenom dodati obvezna imena Sara in Izrael. Judovske odvetnike so preimenovali v »judovske konzulente«, ki so lahko zastopali samo Jude. 9. novembra 1938 so v razvpiti kristalni noči uničili večino sinagog, judovskih stanovanj in tovarn in zaprli več kot 20.000 Judov. Sledila je popolna arizacija, s katero so bili Judje dokončno gospodarsko onemogočeni in izključeni iz javnega življenja. Od srede novembra 1938 namreč niso smeli obiskovati gledališča, kina, koncertov in drugih javnih prireditev.

V Berlinu so Jude izgnali tudi iz vseh muzejev, športnih dvoran, kopalšč, poleg tega pa so jim prepovedali tudi uporabo javnih prevoznih sredstev. Decembra istega leta so jim odvzeli vozniška dovoljenja in zaprli vrata univerz. Ponekod so uvedli splošno omejitev gibanja, jeseni pa so jim zaplenili radijske sprejemnike.

Namen pritiskov je bil več kot jasen. Jude so hoteli prisiliti k izselitvi iz Nemčije. V veliki meri se je to tudi zgodilo. Bogatejši so se izselili v ZDA, Južno Ameriko ali Veliko Britanijo, revni pa so zbežali v sosednje države. Potem ko so nemške enote kmalu po začetku druge svetovne vojne zasedle Poljsko, Dansko, Norveško, Nizozemsko, Belgijo in severno Francijo,

so ubežnike ponovno zajeli nacisti. Tokrat je nasilje nad Judi doseglo vrhunec. Na Poljskem, na primer, so morali od novembra 1939 Judje nositi rumeno judovsko zvezdo z napisom »Jud«, ki jih je zaznamovala podobno kot gobavce v srednjem veku. Leta 1942 so bile sprejete ustrezne odredbe za druge zasedene države. Med prvimi so nemški praksi sledili ustaši, ki so nošenje judovskega znaka (dva koščka rumenega blaga z veliko črko »Ž«) uvedli že maja 1941.

Oktober 1941 so nacisti izseljevanje Judov prepovedali.

Na območjih vzhodne Evrope, ki so jih zasedle nemške enote, so bili Judje deloma nagnani v gete, deloma pa so jih pobili posebni oddelki varnostne policije in SD (*Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD*, na kratko *Einsatzgruppen*), ki so sledili enotam nemške armade.

- 14. oktobra 1941 so se začele deportacije, torej prevažanje Judov iz starega rajha.

- 20. januarja 1942 so na razvpiti konferenci v Wannseeju določili koordinacijo vseh pristojnih organov za »dokončno rešitev judovskega vprašanja« – načrtni umor skoraj vseh evropskih Judov. Po tem so Jude, ki so ali niso bili zaprti v drugih koncentracijskih taboriščih, začeli množično transportirati v uničevalna taborišča na Poljskem.

- 1. julija 1943 je bila izdana trinajsta odredba k Zakonu o državljanih rajha. Njen drugi člen je še posebej ciničen. Potem ko so bili Judje že leta brez vsakršnih pravic prepuščeni samovolji uradnikov in policije, mnogi pa so že umrli v uničevalnih taboriščih, je ta člen določal, da judovsko premoženje pripada nemškemu rajhu. In to potem, ko je bila usmrčena že dobra tretjina vseh Judov.

33 *Jutra*, 1. 7. 1940, str. 1. Na odmeve prizadevanja Antona Korošca za sprejem antisemitskih uredb v slovenskem časopisju me je opozorila dr. Mateja Ratej.

Judje in Slovenci

»Povej [...] kam se peljemo?«

»Zelo daleč. V drugo državo.«

»Kako ji pravijo?«

»Taborišče.«

...

»[...] zakaj imamo zvezde?«

»Židje smo.«

»Kaj pa je to?«

»Ne vem.«³⁴

34 Miriam Steiner, *Vojak z zlatimi gumbi*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1964, str. 33.

II.

Je bila usoda Judov na slovenskem ozemlju primerljiva z usodo nemških in vzhodnoevropskih Judov?

Za verodostojen odgovor na to vprašanje moramo vsaj na kratko predstaviti njihov življenjski prostor, njihovo dejavnost in razloge za njihovo uničenje.

Naselitev

V pisnih virih se posamezni Judje na ozemlju današnje Slovenije prvič pojavljajo konec prvega tisočletja, prve judovske skupnosti pa so nastale v 12. stoletju, in sicer v času, ko so iz večjih krajev in trgov postopoma nastajale mestne naselbine. Po mnenju Jožeta Mlinariča, največjega poznavalca srednjeveške judovske zgodovine, je večina judovskih družin na Kranjsko in v sosednje pokrajine prišla iz Koroške, tja pa iz Porenja.³⁵ Večina se jih je naselila v Trstu, Gorici, Ljubljani, Mariboru in Ptujju. Prva v virih potrjena naselitev judovskih družin omenja Ljubljano oz. njeno sinagogo iz začetka 13. stoletja. Podatki o prvih stalnih naselitvah v Mariboru in Ptujju segajo v čas med letoma 1274 in 1296.³⁶ Po podatkih Borisa Hajdinjaka se Judje

35 Jože Mlinarič, »Judje na slovenskem Štajerskem do njihove prisilne izselitve v letu 1496«, v: *Judovski zbornik*, ČZN, letn./št. 1–2, Maribor, 2000, str. 50.

36 Ibid.

»na Ptuju prvič omenjajo že leta 1286, ko sta Jud Jakob in njegova žena Gnana od ptujskega mestnega sodnika Nikolaja I. Weckela kupila hišo. [...] Sodeč po imenih prič,«³⁷ ki so v listini omenjene (Hekel, Altman ...), so prvi Judje na Ptuj prišli iz nemškega prostora. V Celju in Slovenj Gradcu so Judje prvič omenjeni v prvi polovici 14. stoletja, v Slovenski Bistrici pa nekaj desetletij kasneje. Priseljenci so se preživljali predvsem s trgovino z vinom, lesom, konji ..., njihovi partnerji pa so bili raztreseni po večjem delu Balkana, v osrednjih avstrijskih deželah, na Ogrskem in severni Italiji. Še posebej donosna trgovina je mariborske in ljubljanske Jude vodila v Benetke, od koder so uvažali različne vrste blaga, svilo, začimbe, drage kamne in zlatnino. Poleg trgovcev v virih naletimo tudi na izdelovalce pečatov, zlatarje, zdravilce in posestnike.³⁸

Največja in najvplivnejša srednjeveška judovska skupnost na slovenskem ozemlju je nastala v Mariboru, o čemer priča večje število listin, ki jih hrani Pokrajinski arhiv v Mariboru. V tem gradivu je z letnico 1429 prvič omenjena tudi mariborska sinagoga. Ne glede na to, da je bila mlajša od tiste na Ptuju, je spomin nanjo izrazitejši predvsem zaradi vrste generacij družine Marpurgov, katerih posamezniki so imeli stike celo s florentinskimi bankirji. Klemen Jelinčič Boeta je celo prepričan, da je bila skupnost, ki je nastala v drugi polovici 13. stole-

37 Boris Hajdinjak, »Judje srednjeveškega Ptuja«, v *Slovenski Judje, Zgodovina in holokavst*, Irena Šumi in Hannah Starman (ur.), Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, Maribor 2012.

38 Peršič, *Židje in kreditno poslovanje*, str. 31.

tja, dvesto petdeset let kasneje pa štela vsaj štirideset družin z okoli dvesto člani med najpomembnejšimi, če ne celo najpomembnejša v celotnem prostoru med Benetkami, Salzburgom in Prago. Še več, »mariborski rabini in njihovo rabinsko sodišče« naj bi bili celo »nadrejeni« tistim v »Salzburgu in Gradcu«. ³⁹ Trditev je verjetno malo pretirana, na kar opozarja tudi Boris Hajdinjak, ki meni, da je Jelinčiča v zgornjo trditev zapeljalo obdobje izjemno pomembnega rabina Isralea Issreleina oz. Israela bar Petachja, neformalnega vrhovnega rabina notranjeavstrijskih dežel.

Sicer pa so denarni posli Jude pripeljali tudi na Kranjsko in Goriško, kamor jih je povabil Henrik Goriško-Tirolski, tedanji deželni gospod na Kranjskem. Kljub živahni dejavnosti in daljnosežnim stikom srednjeveške judovske četrti v slovenskih mestih niso pustile veliko sledov. Razlog za to je relativno skromno število judovskih družin in njihova razpršena poselitev. Judje v slovenskih mestih namreč niso bili omejeni na posamezni predel mesta, iz katerega bi se kasneje lahko razvil geto, temveč na posamične hiše v ulicah, ki so kasneje pogosto dobile ime Židovska ulica, steza ali cesta. V vsakem primeru so morali zato dobiti posebno dovoljenje, podobno tistemu, ki ga je dobrih tristo let kasneje podpisal cesar Leopold I. v želji, da bi zaščitil judovske prebivalce Trsta.

Sicer stalno napet odnos med staroselci in Judi se je začel občutneje spreminjati v drugi polovici 15. stoletja, ko so notranjeavstrijski deželni stanovi od cesarja Friderika III. v

39 Klemen Jelinčič Boeta, »Judje v Mariboru«, *Življenje na dotik, brezplačno glasilo Zavoda Maribor 2012 Evropska prestolnica kulture*, letn. 1, št. 3, Maribor 2012, str. 10.

zameno za denarno odškodnino zahtevali izgon Judov iz Koroške in Štajerske. Njihovemu pritisku se je dokončno vdal šele njegov sin in naslednik Maksimiljan I., katerega edikt z dne 18. marca 1496, poleg odgovornosti za izbruh, širitev in posledice kužnih bolezni, Judom očita še tako imenovano skrunitev hostije, uboje krščanskih otrok in zastrupitev vodnjakov.⁴⁰ Čeprav zastopniki kranjskih deželnih stanov pobude Korošcev in Štajercev niso podprli, to ni preprečilo izгона Judov iz Kranjske dve desetletji kasneje.⁴¹

Kljub Maksimiljanovim načrtom, da se izgnanci preselijo na ozemlje današnje Gradiščanske, so izgnani Judje za svoj novi dom raje izbrali Goriško in jadranska mesta, nekaj pa se jih je odločilo za ogrske in češke dežele ter nekatera poljska mesta. Zaradi značilnega priimka je bilo še najlažje slediti selitvam mariborskih Morpurgov, ki so za svoj novi dom izbrali Gorico, Split, Benetke in druga manjša mesta Benečije in Furlanije. Razlog za to se po vsej verjetnosti skriva v relativno strpnem odnosu do Judov v italijanskih mestnih državah pod beneškim patronatom, zaradi česar so se Judom, ki so v Trstu, Tržiču, Krminu, Kopru in Piranu prvič omenjeni v 14. stoletju, dve stoletji kasneje pridružili še Judje iz Koroške, Kranjske in Štajerske.

40 Elizabeth Arlt, Brako Lenart, *Vergangen und vergessen. Juedische Kultur in Sloweinen* (Preteklo in pozabljeno. Judovska kultura v Sloveniji), Pavelhaus (Pavlova hiša), Potrna (Laafeld), 2010, str. 56.

41 Kot zanimivost naj dodamo, da je bilo v »dolghih pogajanjih [...] kljub zahtevam stanov, ki so se nadejali odpisa dolgov, določeno, da judovska posest ne bo zaplenjena, temveč, da bodo [Judje, op. p.] lahko svoje [nepremične, op. p.] premoženje prodali« (gl. Jelinčič Boeta, »Judje v Mariboru«, str. 10).

Ponovna naselitev in nastanek judovske skupnosti v Prekmurju

Po prelomnih dogodkih, ki so Jude izrinili na obrobje slovenskih dežel, so razmere ostale bolj ali manj nespremenjene vse do druge polovice 18. stoletja, ko so se judovske družine začele znova naseljevati ne le v osrednjih slovenskih deželah, temveč tudi v Prekmurju. Večina tistih, ki so se odločili za severovzhodni del današnje Slovenije, je prišla iz Ogrske in Gradiščanske. Kot omenjajo listine iz leta 1778, se je prvih štirinajst judovskih priseljencev naselilo v Lendavi. Sledilo je priseljevanje v Beltince, kamor so se, podobno kot v Mursko Soboto, judovske družine v večjem številu priselile predvsem v sredini in v drugi polovici 19. stoletja.

Proces naseljevanja je doslej najbolj natančno rekonstruiral Marjan Toš v svojem doktoratu, ki je v začetku leta 2012 izšel v knjigi *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*.⁴² Sodeč po njegovih podatkih, se je desetim oziroma dvanajstim družinam, kolikor jih je na ozemlju današnjega Prekmurja živelo v zadnji četrtini 18. stoletja, dobrih trideset let kasneje pridružilo še približno štirideset družin. Popis iz leta 1831 tako omenja že 207 Judov. Največ, in sicer 98, jih je živelo v Murski Soboti. Dvajset let kasneje se je število skoraj podvojilo (383), pri čemer je razmerje med posameznimi kraji ostalo približno enako; največ (okoli 180) v Murski Soboti, nekoliko manj (okoli 120) v Lendavi, preostali pa v Beltincih

42 Marjan Toš, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, Založba ZRC, Ljubljana, 2012.

in drugih večjih vaseh. V Beltincih je judovska skupnost približno v tem času zgradila tudi lastno sinagogo.

Večina se jih je preživljala s trgovino, srečamo pa jih tudi kot lastnike mesnic in gostiln. Še več, po mnenju Boruta Brumna so nekdanjemu cehovskemu korporativizmu, ki je vse do sredine 19. stoletja v pokrajini zaviral razvoj moderne trgovine, »smrtni udarec« [...] zadali prav judovski priseljenci s svojimi trgovinami, v katerih so (pre)prodajali tudi izdelke soboških obrtnikov«. ⁴³ Veletrgovini Ascher, ki je bila ena prvih resnih znanilk tega procesa, so »sledile številne druge« in dobrih trideset let kasneje je bilo v Murski Soboti že 16 trgovin, »ki so bile vse razen ene v judovskih rokah«. ⁴⁴ Skratka,

43 Borut Brumen, *Na robu zgodovine in spomina*, str. 86. Brumnova knjiga predstavlja najboljši oris gospodarskih in kulturnih razmer v Prekmurju med obema svetovnima vojnama s poudarkom na Murski Soboti. Poleg podatkov iz mariborskega arhiva, gradiva pokrajinskega muzeja v Murski Soboti in različnih zapuščinskih fondov Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani se avtor naslanja tudi na vso relevantno literaturo s področja urbane etnologije. Še več, v svojih opredelitvah črpa tudi iz del Jürgena Habermasa, Henrija Lefebvra, Marcela Maussa, Günterja Wiegelmanna, Clifforda Geertza, Jacka Goodyja, Feranda Braudela in mnogih drugih filozofov, antropologov in zgodovinarjev, ki so se tako ali drugače ukvarjali z urbanizacijo Evrope.

Glede na to Brumnova razprava ponuja doslej najboljši vpogled v začetek procesa spreminjanja multikulturne skupnosti v moderno nacionalno skupnost. Proces, ki so ga na prelomu stoletij začeli Madžari s poudarjeno madžarizacijo, so namreč nadaljevale jugoslovanske oblasti. Že spomladi 1920 sta bili v Murski Soboti ustanovljeni Jugoslovanska matica in Narodna čitalnica. V mestu, ki je pred tem imelo kar tri čitalnice s pretežno madžarsko literaturo in dokaj vpliven časopis v madžarščini, je to bil prelomen dogodek. Več o tem lahko preberemo predvsem v dveh poglavjih Brumnove knjige, in sicer v »*Papinci, luterani in židovje – Prekmurci, Slovenci in Vagri*« in »*Med fabrikanti in žetlarji; na sprehajališču in kavarni*«.

44 Ibid. Na podlagi gradiva, ki ga je zbral Brumen, si lahko živo predstavljamo, kako je večina takšnih trgovin izgledala. Kot pravi sam, je bila ponudba »po navadi skromna«, saj je povprečna zaloga cele trgovine obsegala »50 do in 100 kg soli v blokih, sod petroleja, sod kisa, vžigalice, tobak, milo in alkoholne pijače«.

kot dobro povezani preprodajalci so Judje po vaseh odkupovali med, kože, živino, perje, grobo laneno platno ... in ga prodajali veletrgovcem iz večjih mest. Poleg tega so Judje nastopali tudi kot uvozniki in s tem pomembno vplivali na oblikovanje lokalnega trga ali, kot nakazuje Brumen, na podlagi njihove mreže je samo v Murski Soboti živelo okoli 130 »registriranih obrtnikov«. ⁴⁵

Ker so Judje po jožefinskih reformah (1781–1789) lahko najemali in obdelovali zemljo, jih srečamo tudi kot posestnike, čeprav so se v spomin pokrajine vtisnili predvsem kot lastniki trgovin, čevljarskih in drugih delavnic, kot gradbeniki, prevozniki, lekarnarji, kasneje pa tudi kot hotelirji, tovarnarji in bančniki. Med vplivnimi člani Dolnjelendavske hranilnice je Marjan Toš naštel kar štiri člane judovske skupnosti: zdravnika dr. Mora Kiralya, veletrgovca Lazarja Pollaka, odvetnika Adolf Wollaka in knjigovodjo Emila Pollaka. ⁴⁶

Sicer pa so bili Judje v okolici Lendave tudi lastniki dveh regionalnih mlinov in dveh opekarn. Mlin in opekarna v samem mestu sta bila v lasti družine Eppinger; lastnik podobnih obratov v bližnji Dolgi vasi pa je bil Jozsef Schwarz. Zgodbo družine Schwarz je preko pripovedi o njegovem sinu Tamasu Bertholdu Schwartzu oz. Yoelu Shacharju natančneje opisal Bojan Zadavec, ki je ugotovil, da je bilo v Schwarzovem mlinu zaposlenih »pet mlinarjev«. Yoel se spominja tudi, da jim ni »nič [...] manjkalo«, da je družina

45 Ibid.

46 Toš, *Zgodovinski spomin*, str. 30.

»zahajala na izlete na morje v Opatijo in Crikvenico«. ⁴⁷ Vse to je pri njihovih nejudovskih sosedih vzbujalo občutek, da so Judje nadpovprečno bogati. Skratka, podobno kot so Romom očitali, da so lenuhi, so Judom očitali bogastvo. ⁴⁸ Trditev, da so bili premožni vsi Judje v Prekmurju, je seveda pretirana, prav nič pretirana pa ni ugotovitev, da so bili prav oni zaslužni za razvoj tiskarske dejavnosti v pokrajini. ⁴⁹ Podobno velja za papirništvo, ki se je razvilo skupaj s tiskarstvom in svoj višek doseglo tik pred začetkom prve svetovne vojne, ko sta ta posel prevzela tudi Ernest Balkany oz. njegov sin ter Izidor Hahn, »ki je [...] v Murski Soboti [...] sčasoma prigospodaril še knjigoveznico«. ⁵⁰

O rasti in uspešnosti judovskih skupnosti v Prekmurju pričata tudi ustanovitev judovske šole in gradnja nove sinagoge v Lendavi. V slednjo so v šestdesetih letih 19. stoletja preselili matično knjigo, ki je bila leta 1944 uničena skupaj s

47 Bojan Zdravec, »Vsak konec je nov začetek, četudi izgubiš vse«, *Ona*, letn. 14, št. 5, Delo revije, Ljubljana, 31. 1. 2012, str. 24.

48 Sin enega redkih moških informantov Janeza Gergarja, Karel Gergar, ki ga je leta 2011 intervjuvala Klauđija Sedar, v svoji pripovedi kar nekajkrat zatrdi, da so »ciganje [...] manjacke [...] bilij [...] Židove pa bogati«.

49 Kot je ugotovil že Franc Kuzmič, najboljši poznavalec regionalne gospodarske zgodovine zadnjih dveh stoletij, je bil prvi tiskar v Murski Soboti M. Grünbaum, ki se je v Mursko Sobotu priselil iz madžarskega Keszthelya in proti koncu leta 1884 začel izdajati časopis *Muraszombat es Videke* (gl. Franc Kuzmič, »Podjetnost prekmurskih Židov«, v: *Znamenje. Revija za teološka, družbena in kulturna vprašanja*, letn. 19, št. 2, 1989, str. 172–178; gl. tudi poglavje, ki ga je za katalog stalne razstave Pokrajinskega muzeja Murski Soboti prispeval isti avtor, »Židje v Prekmurju«, *Katalog stalne razstave*, Pokrajinski muzej, Murska Sobota, 1997, str. 187–194).

50 Franc Kuzmič, »Židje v Prekmurju«, str. 187.

celotno skupnostjo. Podobnemu razvoju lahko sledimo tudi v Murski Soboti, ki pa je novo sinagogo dobila šele štirideset let kasneje (1908). V približno istem obdobju so v Lendavi obnovili judovsko šolo. Le-ta je kmalu po prenovi dobila tudi novo predstojnico, gospo Hermino Brünner, ki je na tem mestu vztrajala vse do zaprtja šole leta 1921.

Navedeni podatek zgovorno priča o tem, da sta si višek razvoja judovske skupnosti in njen postopni propad sledila nenavadno hitro. Najbolj prepričljivo razlago tega procesa je ponudil Andrej Pančur v svoji knjigi *Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta*. Po njegovem mnenju je upadanje števila judovskega prebivalstva v Prekmurju »povsem v skladu s takratnim razvojem na celotnem Ogrskem«, kjer je prišlo do masovnega »izseljevanja iz vasi in manjših mest v večja mestna središča. Manjša mesta so v glavnem pritegnila priseljence iz neposredne okolice, velika mesta pa iz celotne države in celo tujine. V tem pogledu se je število Judov zlasti hitro večalo v Budimpešti«, kjer je »pred prvo svetovno vojno [...] živela že skoraj četrtnina vseh ogrskih Judov«. ⁵¹

V dobrih petdesetih letih je bila Lendava priča največjemu razcvetu in hkrati tudi propadu judovske skupnosti, pri čemer se je slednji začel stopnjevati že v času med obema vojnoma. K temu je deloma prispevala tudi nova politična ureditev po prvi svetovni vojni, deloma pa tudi gospodarska kriza in rastoči antisemitizem. Judje, ki so po večini izvirali iz Madžarske, so po priključitvi Prekmurja h Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slo-

51 Andrej Pančur, *Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta*, Zgodovinsko društvo Celje, Celje, 2011, str. 24.

vencev delili strahove svojih madžarskih someščanov. Kot premožni člani skupnosti, ki se je s priključitvijo znašla sredi nacionalne emancipacije, pa so bili soočeni s tradicionalnim antisemitizmom, ki je v njih videl predvsem tujerodne izkoriščevalce. Zaradi svoje dejavnosti namreč niso uravnavali samo gospodarskega utripa pokrajine, temveč so odločilno zaznamovali tudi njeno kulturno in družabno življenje.

Med tistimi, ko so imeli pri tem še posebej pomembno vlogo, kaže še enkrat omeniti tiskarje, med njimi predvsem izdajatelje lokalnega časopisa *Muraszombat és Vidéke* in lastnike lokalne Dolnjelendske hranilnice. Podobno velja za ustanovitelje najstarejšega modernega industrijskega obrata v pokrajini, tovarne pletenin in dežnikov. Obrat, ki se je razvil od šivalnice do uspešnega podjetja že na samem začetku 20. stoletja, kar je Lendavo zaznamovalo vse do konca socializma.

Podobno velja za Mursko Soboto ter njeno živilsko in predelovalno industrijo, ki so jo začeli člani družin Arvay, Berger, Fürst, Weiss in Koblencer. V njihovih rokah oz. pod njihovim vplivom je bila velika večina mesnic, trgovina z živino ter gostinstvo, ki je s svojim blagom in storitvami zalagalo tudi partnerje v Radgoni in v drugih avstrijskih krajih. Sodeč po podatkih Franca Kuzmiča in Marjana Toša, naj bi Koblencerjeva prodajna mreža segala celo do Italije in Švice.⁵²

Glede na to ne preseneča, da so nekateri sodobniki Mursko Soboto označili za »židovsko gnezdo« oz. začetek »gospostva Židov«, ki naj bi segalo vse do Budimpešte, ki so jo najbolj vneti

antisemiti prekrstili v »Judapest«.⁵³ Čeprav je do porasta antisemitizma prišlo kmalu po priključitvi Prekmurja h Kraljevini SHS, le-ta ni bila edini razlog prvega večjega vala preseljevanja. Prekmurske kraje so namreč najprej zapustile družine, ki so bile sorodstveno in gospodarsko tesneje povezane z Madžarsko.

Sicer pa je imela združitev z Jugoslavijo za prekmurske Jude tako negativne kot pozitivne posledice. Po eni strani so se lendavske in soboške manufakture in delavnice spreminjale v prve prave industrijske obrate, po drugi pa so se z združitvijo prekinile tradicionalne zveze z ogrskimi partnerji. Kot je ugotovil že Borut Brumen, je nova uprava pokrajine s prepovedjo svobode gibanja in rigidnim pravilnikom o trgovanju pretrgala »vse gospodarske in trgovske zveze z Madžarsko«.⁵⁴ Dodatno negotovost je sprožala tudi napoved ukinitve madžarske zakonodaje, ki je ob rimokatoliški priznavala še sedem drugih veroizpovedi. Še posebej nezaupljivi so bili evangeličani in Judje, ki so se bali, da bo Kraljevina SHS uveljavila »nekdanje avstrijsko pravo in s tem legitimirala slabši formalnopравни položaj nekatoliških verskih skupnosti«.⁵⁵

Ne glede na razlog izselitve je bil končni rezultat za judovsko skupnost vse prej kot spodbuden. V dobrih desetih letih je zaradi strahu pred reformami, omejevanja trgovinskih povezav in lokalnega antisemitizma pokrajino zapustila dobra

52 Kuzmič, *Podjetnost prekmurskih Židov*, str. 176.

53 Toš, *Zgodovinski spomin*, str. 51.

54 Brumen, *Na robu zgodovine in spomina*, str. 62. Tu mislimo na »Pravilnik o prometu z blagom v obmejnem pasu«, št. 5184/20 izdan v Murski Soboti 8. julija 1920. V njem je omejen oz. prepovedan promet z veliko večino pridelkov in živino razen s konji.

55 Ibid.

tretjina njenih članov.⁵⁶ Bolj kot kdaj koli prej so v dvajsetih in tridesetih letih prejšnjega stoletja tudi v Prekmurju Jude začeli gledati kot verske »odpadnike«, Murska Sobota pa je bila zaradi njih pogosto predstavljena kot »nesnažno mesto, [...] kakor je nesnažno vsako židovsko mesto«. ⁵⁷ Enega od vrhuncev antisemitizma predstavlja povzemanje novic iz madžarskih in avstrijskih časopisov, ki so Jude predstavljali kot pobudnike boljševizma. Na začetku leta 1935 se je ta trditev znašla celo v naslovu nekega članka v soboških *Novinah*.⁵⁸

Spremembe pa se niso kazale samo v gospodarstvu, temveč tudi v kulturnem življenju obeh mest in vasi z judovskim prebivalstvom. Številčno zmanjšanje judovske skupnosti je imelo namreč vrsto posledic, ki so vplivale na vsakdanje življenje skupnosti. Murska Sobota je ostala celo brez rabina. Leta 1921 je mesto zapustil rabin Henrik Kiss, zaradi česar sta do prihoda rabina Lazarja Rotha pet let kasneje nujne posle skupnosti opravljala rabin iz Lendave in Čakovca. Droben, a pomemben pokazatelj težav so tudi deljena mnenja o novem rabinu. Nekateri izmed njegovih učencev so se ga, najverjetneje pod vplivom svojih staršev, še po vojni spominjali kot

56 Po popisu jugoslovanske zveze rabinov naj bi bilo leta 1921 v celotni Sloveniji in Medžurju samo še slabih 2.000 Judov (točneje 1.959), v statistiki vsedravnega popisa zabeležena številka pa je celo za polovico manjša, in sicer 946 (gl. Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945, Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1980).

57 Anton Trstenjak, *Slovenci na Ogrskem*, (rokopis) stari fond 193, Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, Rokopisni oddelek, 1909.

58 *Novine*, letn. XXII, št. 5, Murska Sobota, 3. 2. 1935, str. 4.

pijanca, ki jih ni nič naučil,⁵⁹ drugi, med njimi predvsem Nejudje, pa so ga doživljali kot visoko izobraženega in prijetnega sogovornika.⁶⁰

Pet let kasneje, in sicer na začetku tridesetih let, so se razmere še poslabšale. K temu je v veliki meri prispeval razvoj dogodkov v Nemčiji, od koder so prihajale novice o razlašcanju in preganjanju Judov, največji razlog za preplah pa gre iskati v spremembi politične klime v Jugoslaviji, na kar so vplivale tako spremenjene razmere po smrti kralja Aleksandra, ki je veljal za svojevrstnega zaščitnika Judov v Jugoslaviji, kakor tudi posebna zakonodaja, ki je podobno kot v Nemčiji Jude sistematično onemogočala. Na videz najbolj goreči zagovornik antisemitskih »uredb« je bil prav slovenski član takratne jugoslovanske vlade in vodja Slovenske ljudske stranke dr. Anton Korošec.⁶¹ Odmev na njegova prizadevanja v vlogi ministra za prosveto lahko preverimo v takratnem osrednjem slovenskem časopisu *Jutro*, ki je poročal o sprejemu dveh uredb, s katerima je Korošec v nekem trenutku celo pogojeval

59 »Rabin je bil pijanec, nič nas ni naučil, absolutno nič, dal nam je odlično, a nas nič ni naučil.« Pričevanje Šarike Horvat, *Fundacija šoa*.

60 Mariborski pomožni škof Jožef Smej se ga spominja kot markantnega človeka »z lepo črno brado«, ki se je kljub svoji »visoki izobrazbi [...] spuščal v pogovor z nami [...] dijaki višjih gimnazij«. Pričevanje pomožnega škofa Jožefa Smeja, intervju opravil Oto Luthar oktobra 2010.

61 O Koroščevi vlogi pri sprejetju antisemitske zakonodaje kaže upoštevati predvsem delo Ervina Dolenca, v prvi vrsti njegov članek z naslovom »Zmaga ali poraz?: marginalije h Koroščevi antisemitski uredbi leta 1940«, v: Dušan Nećak (ur.), *Stiplovsčkov zbornik*, Historia: znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani 10, Oddelek za zgodovino Filozofska fakulteta, 2005, str. 199–210. Iz zgornjega članka po Hajdinjakovemu mnenju izhaja, da je bil Korošec izrazit pragmatični antisemit.

svoj obstoj v vladi. Mislimo na poročilo o uredbi o izločitvi Judov iz določenih vej gospodarstva in poročilo o uredbi o vpisu Judov na visoke, strokovne in srednje šole.

Del tistih, ki se kljub tem pritiskom niso mogli ali hoteli odločiti za izselitev, so novonastale razmere prisilile k prestopu v krščanstvo. Ta proces je značilen predvsem za zadnja leta pred vojno, pri čemer se je za spoznanje več konvertitov odločilo za protestantsko in nekoliko manj za rimokatoliško vero. V posameznih primerih so dali starši krstiti samo otroke, v drugih so se prekrstile cele družine in nato v skladu z osnovnim namenom spremenile tudi imena.

Posledice so bile več kot občutne. V Lendavi, kjer so leta 1931 našteji še 259 članic in članov judovske skupnosti, je na začetku druge svetovne vojne živelo samo še 143 Judov.⁶² Podobno razmerje nakazujeta tudi štetji v Murski Soboti. Kot kaže, je bil za Jude, ki so bili občasni izrazov nenaklonjenosti, omejitev in žalitev sicer vajeni, tokratni pritisk prevelik. O tem ne nazadnje priča nova, iz Nemčije in anektirane Avstrije uvožena različica antisemitizma, ki so ga v veliki meri podžigali članki v časopisih in revijah. Na to je opozorila že Darja Kerec, ki v prispevku *Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954*, ponuja tudi nekaj najbolj značilnih odlomkov. Poglejmo si enega od njih:

62 Miletic se v knjigi *Koncentracijski logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta III* (Narodna knjiga Beograd – Spomen područje Jasenovac, 1987) sklicuje na Zvezo judovskih občin in omenja 134 Judov v Dolnji Lendavi ter 711 v Murski Soboti. Glej tudi Aleksandar Gaon (ur.), *Mi smo preživeli, Jevreji o Holokaustu*, Jevrejski istorijski muzej Zaveza jevrejskih opština, Beograd, 2005, str. 497). Pri tem kaže opozoriti, da so v murskosoboško skupnost spadali tudi Judje iz vse Dravske banovine razen lendavskega dela Prekmurja.

»Špecialno poglavje bi bilo treba posvetiti židovskemu problemu v Prekmurju. Naravno bi bilo, da se Židje za probleme narodov, med katerimi živijo, ne zanimajo v tem smislu, da nastopijo proti tem narodom sovražno, in v resnici se židovstvo pri drugih narodih večinoma prilagodi težnjam gospodujočega naroda. Samo pri nas v Prekmurju je to pravilo dočela odpovedalo. Če bi popotnik v Prekmurju slišal kje glasno madžarsko govorjenje in kričanje, bo morebiti domneval, da je zašel med ljudi mangulske krvi, če si bo pa fiziognomijo dotičnih natančneje ogledal, bo opazil, da je večina izmed navzočih semitske krvi. Tako si drznejše nastopati Židje, ki na videz poudarjajo svojo lojalnost vsepovsod. In kdor pozna njihov značaj, pride do prepričanja, da ne priznavajo Slovencev in Jugoslovancev kot gospodujočega naroda pod nobenim pogojem in da so oni tista mreža v Prekmurju, ki skuša vzdržati idejo vrnitve iz azijske v neazijsko državo.«⁶³

Tudi sicer so časopisi v tem delu Dravske banovine ponujali podobne izraze nestrpnosti in bolj ali manj prikritega sovraštva, po drugi strani pa je bilo mogoče v listih, kot so bile že omenjene katoliške *Novine*, zaslediti zelo malo izvirnega antisemitizma. Srečamo le prevzete stereotipe o »Židih« kot »nesreči za našo [slovensko, op. p.] krajino«, »Židih« kot »goljufih« in »izdajalcih Kristusa« in poročila o »trgovskem boju proti Židom«, v katerem »navadno vsak Nežid podleže«. ⁶⁴ Posnemovalci

63 Darja Kerec, »Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954«, v: ČZN, letn. 71, št. 4, Maribor 2000, str. 595.

64 Ibid.

tovrstne retorike so svoj navdih neredko našli tudi v osrednjih slovenskih časopisih, zlasti v *Slovenecu* in že omenjenem *Jutru*. Prvi je »izvestnemu delu soboškega meščanstva« celo sporočil, da je njihova »pot iz Jugoslavije [...] prosta« oz. da iz slovenskih krajev »tako blago izvažamo brez kompenzacij«. ⁶⁵

Posledice spremenjenega odnosa so občutili vsi, ugledni in manj ugledni člani skupnosti, pri čemer se teh sprememb na poseben način spomnijo tisti, ki so v tem času bili otroci. Nenadne prekinitve prijateljstev so bile zanje nerazumljive tudi zato, ker jih starši namenoma niso želeli obremenjevati s pričakovanimi težavami. Zato v večini pričevanj preživelih, ki so imeli v času tik pred vojno dobrih deset let, naletimo na precej emocionalno podoživljanje presenečenja zaradi izgubljenih prijateljstev. Šarika Horvat, ki je svoje občutke v teh trenutkih zaupala sodelavcem znane ustanove *Fundacija šoa* (*Shoah Foundation*), se spominja, da »se je vse razbilo« že, ko je bil »na vladi Korošec«. Večina drugih informantk in informantov, med njimi tudi naša osrednja informantka Erika Fürst, pa ta trenutek povezuje z vojno, točneje z »jesenjo 1943«, ⁶⁶ ko si bili Judje v Prekmurju prisiljeni »nositi Davidove zvezde«, torej v času odkritega preganjanja. Tik pred vojno so stike z Judi prekinili predvsem najbolj preračunljivi in politično ambiciozni posamezniki, zaradi česar je postala judovska skupnost v odnosu do družbe še bolj zaprta.

65 *Slovenec*, letn. XLVII, št. 234, Ljubljana 11. 10. 1919, str. 4.

66 Pričevanje Erike Fürst. Intervju je junija 2010 opravil Oto Luthar. Pri tem gre za napako. Judje so na Madžarskem morali nositi »Davidovo zvezdo« od 5. aprila 1944.

Še več, iz pričevanj je mogoče razbrati, da so si prekmurski Judje ustvarili vzporedno družabno življenje, kar je na primer za premožnejše pomenilo igranje tenisa na lendavskem teniškem igrišču in obiskovanje koncertov lokalnega kvarteta. ⁶⁷

Za večino, ki je živela na videz nerazburljivo življenje znotraj »ustaljenih tirnic«, ⁶⁸ pa so se razmere občutno spremenile. Pod gladino vsakdanje rutine, ki so jo predstavljali »kozarec vina v Dobrayu«, posedanje »ob kavi v Sočičevi Veliki ali Faflekovi Central kavarni« ⁶⁹ in nakupovanje pri Ebenšpangerju, Kohnu, Preussu ..., se je kljub na videz zavidljivemu premoženju in statusu skrival vse bolj nezavidljiv družbeni položaj.

Le-ta je v celoti prišel do izraza po nemškem napadu in okupaciji. Prej mestoma pridušene nestrpnosti, zamere in frustracije dela večinskega prebivalstva so domala čez noč privrele na dan, kar se je odražalo predvsem v ropanju in uničevanju judovskih trgovin in gostiln.

Glede na to lahko navidezni mir, ki je zavladal po nemški predaji Prekmurja madžarskim zasedbenim oblastem, razumemo kot zatišje pred viharjem. Potem ko so prvi pobrali večino predmetov večje vrednosti (»prišli so s pištolo, [oče] je moral oddati avto in ključe od tiskarne«) »in so domačini izropali trgovine«, ⁷⁰ so madžarske oblasti čez kak teden

67 Toš, *Zgodovinski spomin*, str. 63. V tem znanem lendavskem kvartetu sta violini igrala Ludvik Blau in Laci Freyer, na čelu je muziciral Feri Stern, Juliska Stern pa je trio godalcev spremljala na klavirju.

68 *Ibid.*, str. 64.

69 *Ibid.*

70 Pričevanje Erike Fürst.

vzpostavile »*bolj normalno življenje*«, kar pa lokalnih kulturbundovcev ni odvrnilo od občasnega ropanja judovskega premoženja tudi pred internacijo leta 1944.

Navidezna normalizacija življenje je za otroke pomenila olajšanje, saj so lahko znova obiskovali pouk in se družili z vrstniki, odrasli pa so jo razumeli kot začetek njihovega konca. Sledile se namreč prve razlastitve, omejitve dejavnosti in osebne svobode. Med drugim so bile prepovedane tudi mešana poroke, kar pa še zdaleč ni zadovoljilo nemških zaveznikov, ki so že spomladi leta 1942 od Madžarov terjali internacijo vseh Judov iz Madžarske in pokrajin pod madžarsko okupacijo. Glede na to je sredi istega leta prišlo najprej do sprememb v madžarski vojski, ki je vse vojake judovskega porekla prerazporedila v pomožne delovne enote, septembra pa je bil sprejet odlok o odkupu judovske zemlje. Kot je ugotovila že Metka Fujs, so od tega trenutka naprej pri odkupu v novembru zasežene judovske zemlje prednost dobili visoki oficirji madžarske vojske, vojaški invalidi, vojaške vdove in sirote ali vojaški odlikovanci z manj kot pet plugov zemlje.⁷¹ Približno v istem obdobju se je še dodatno povečala mobilizacija judovskih mož v nove delavske bataljone, njihovi svojci doma pa so približno v istem času v javnosti morali nositi posebne oznake.

Sodeč po pričevanjih informantov, so v tem času tudi Prekmurje dosegli drobci pripovedi o koncentracijskih taboriščih, vendar so starši tudi te novice praviloma zadrževali zase. Erika

Fürst se na primer spominja, da »*kot otrok ves čas vojne [ni] nikoli slišala za Auschwitz ne za koncentracijska taborišča [nasploh]. O Auschwitzu, o taboriščih nisem vedela nič, dokler nas niso odpeljali*«. ⁷² Podobno se spominja tudi njena soimenjakinja Elizabeta Fürst iz Lendave, ki je Judki Rudaš za zgoraj omenjeno revijo *Življenje* na dotik povedala, da še na vlaku ni »*slutila, kam [jih] peljejo*«. ⁷³ Na to, kako zelo so se nekateri judovski starši trudili, da njihovi otroci ne bi vedeli, kaj se jim obeta, priča tudi dejstvo, da se je šele konec leta 1943 neposredno soočila z odkritim antisemitizmom svoje bližnje okolice. Šele zadnjo zimo pred deportacijo je namreč opazila, da očeta na cesti ne pozdravljajo niti stari znanci in da jo zapuščajo njene prijateljice. Upoštevajoč, da so rumeno zvezdo Judje v Lendavi morali pripeti šele spomladi 1944, je to do določene mere razumljivo.

Po drugi strani so se predvsem očetje poskušali vsaj deloma pripraviti na najhujše. Tudi v tem primeru je precej zgovorno pričevanje Erike Fürst, ki se spomni, da sta oče in mati njej in sestri nekaj tednov pred internacijo v drvarnici pokazala skrivališče skromnega družinskega nakita in dokazilo o njegovi izobrazbi.

»*Drvarnica je bila polna drv, na enem mestu je bil velik panj [...] Oče je pod tem panjem izkopal luknjo [...] in nama rekel, da so [v njej] neke stvari, ki so zelo pomembne in če se nam kaj zgodi, če se katera koli od nas ali kdor koli od nas vrne, bo imel nekaj za*

⁷¹ Metka Fujs, »Odnos madžarske države do židovskega prebivalstva v drugi svetovni vojni«, *Kranika Pomurja* 7, Murska Sobota, 1998, str. 25–29, str. 26.

⁷² Pričevanje Erike Fürst.

⁷³ Jutka Rudaš, »Elizabeta Fürst. Usodni dogodki in življenske izkušnje, ki dajo misliti«, *Življenje na dotik, brezplačno glasilo Zavoda Maribor 2012 Evropska prestolnica kulture*, letn. 1, št. 3, Maribor, 13. 4. 2012, str. 12.

začetek. Takrat nisem vedela, kaj je noter in kaj je to sploh. Po vojni nama je mama povedala, da je bil to velik steklen kozarec za vlaganje. V tem kozarcu je bila škatla, v kateri je bil očetov obrtni list in nekaj zlatnine, nekaj malega zlatnine [...]«.74

Iz tega pričevanja je mogoče razbrati slutnjo dogodkov, ki so sledili, po drugi strani pa zgovorno priča o ozračju napete- ga pričakovanja, ki ga je zaznamovala zmes strahu in upanja. Po eni strani so podobno kot Judje v hrvaškem Medžimurju tudi člani prekmurske judovske skupnosti upali na čudež, ki ga bo prinesel nemško-madžarski poraz, po drugi strani pa jih je preganjala slutnja usode njihovih sorodnikov in znan- cev iz drugih delov Evrope. Še najbolj so bili seznanjeni z usodo svojih sorodnikov na Hrvaškem in v Srbiji. Kar nekaj prekmurskih Judov se je namreč že pred vojno preselilo v Za- greb, Karlovec in druge hrvaške kraje, ki so po okupaciji po- stali sestavni del ustaške Neodvisne države Hrvatske, nekaj pa jih je odšlo tudi v jugoslovansko prestolnico. Prvi so bili na udaru Judje na Hrvaškem, in sicer že dobrih štirinajst dni po kapitulaciji jugoslovanske vojske.

Tudi sicer je bila razlika med Zagrebom oz. Neodvisno državo Hrvaško in drugimi deli Kraljevine Jugoslavije ogra- nena. O tem piše tudi Jozef (Joško) Indig, ki je ob pomoči zagrebške judovske skupnosti, Rdečega križa v Sloveniji in italijanske judovske organizacije Dealasem⁷⁵ uspel iz Zagne- ba rešiti okoli šestdeset otrok, ki so jih starši iz Nemčije, Polj-

ske in Avstrije prek Jugoslavije poslali v Palestino. Zagreb, kjer so obtičali zaradi okupacije Jugoslavije, je v nekaj tednih postal prizorišče aretacij in ubojev, v Ljubljani, kamor so se umaknili na poti v Italijo, pa je bilo v istem času še vedno mogoče »prebirati časopise nevtralnih dežel [...] in poslušati tuje radijske postaje«.76 Indig, ki je med pripravo poti pred odhodom otrok večkrat obiskal Ljubljano, se spomni, da je bilo kljub aretacijam »nasprotnikov režima« življenje v naj- večjem slovenskem mestu »z opero, kinom in švicarskimi časopisi še vedno prijetno«.77 Predvsem pa popolnoma dru- gačno od ozračja »umorov in sadizma« v Zagrebu, ki je bil polepljen z oznanili o eksekucijah »judov in komunistov«, dopolnjenimi z antisemitskimi sporočili.78

Sicer pa je ta čas in prve žrtve ustaškega režima natančno opisal Anton Miletić, avtor obsežne dokumentacije o kon- centracijskem taborišču Jasenovac. Sodeč po njegovih iz- sledkih, so v prvem transportu iz Zagreba, ki je obsegal okoli 300 ljudi, bili predvsem Srbi in Judje, od poletja 1941 pa je večina tovrstnih transportov končala prav v Jasenovcu in nje- govih okolici.

76 Josef Indig, *Joškos Kinder, Flucht und Alija durch Europa, 1940–1943, Josef Indigs Bericht*, Verlag das Arsenal, Berlin, 2006, str. 59. Indigova knjiga je za nas zanimiva tudi zato, ker je v njej popisana celotna usoda »otrok iz Vile Eme« oz. otrok iz Lesnega Brda nad Horjulom. V graščini med Drenovim Gričem in horjulsko dolino je v skupini osemde- setih otrok, ki jih je Indig preko Zagreba, Ljubljane in italijanske Nonatole spravil v nevtralno Švico, skoraj leto dni živelo tudi 16 judovskih deklet iz Berlina, Leipziga, Hamburga in Dunaja, ki jih je januarja 1941 na mejnem prehodu Šentilj rešil mariborski »Kommissar« Uroš Žun ... in zato dobra tri desetletja po vojni postal eden prvih slovenskih pravičnikov.

77 Ibid., str. 106.

78 Ibid., 59 in 61.

74 Pričevanje Erike Fürst.

75 Kratica za *Delegazione per l'assistenza agli emigranti*.

Še preden je bilo koncentracijsko taborišče na Lonjskem polju sploh uradno odprto, sta se v njem znašla vsaj dva Juda, rojena v Murski Soboti, in sicer Franjo Trautman in Izak Roman, ki sta v Jasenovac prišla že 3. julija 1941. Njima sta se 10. septembra in 27. oktobra pridružila še Božo Schulchof in Pepo Moric,⁷⁹ v primeru, da ustaši ne bi vsaj dvakrat uničili taboriščne dokumentacije, pa bi v njej verjetno našli še nekaj drugih imen Judov iz Prekmurja. Podobno velja za odgovor na vprašanje, koliko so o pokolih svojih sorodnikov v tem taborišču vedeli Judje v Prekmurju. Vsi razen ene same informantke namreč trdijo, da kot otroci o usodi Judov zunaj Prekmurja niso vedeli nič ali zelo malo. Lili Hajmer Kožič je ena redkih, ki se spomni, da so »svaki dan [...] čakali, da če biti gore i gore i gore« in da so o dogodkih po Evropi nekaj malega izvedeli s pomočjo edinega radijskega sprejemnika, ki jim ga niso zaplenili.⁸⁰ Lili se spominja tudi tega, da sta morala oče in stric vsako jutro na »žandarmeriju se prijaviti i dati častnu reč, da mu je još cela obitelj u kući«,⁸¹ Tamas B. Schwarz alias Yoel Shachar pa je prepričan, da so bili »starši [...] obveščeni, da pridejo žandarji po nas [...]«.⁸²

Tudi zato so se starši naših pričevalk in pričevalcev spuščali v precej nenavadne dogovore s sosedi in nejudovskimi znanci. Tako je na primer gostilničar Voglar iz Bogojine »vse svoje ime-

tje, gostilno pa grunt, torej zemljišče,« pri notarju prepisal na svojega soseda, očeta že omenjenega Jožeta Smeja, kasnejšega pomožnega škofa mariborske škofije, podpisnika pa sta sklenila še »*tihi dogovor*« o tem, »*da, če se vrnejo, vrne vse to nazaj, če se pa ne vrnejo, pa ostane njegovo*«. ⁸³

Smej, ki je v tem času že študiral teologijo v Sombathelyju, se spominja, da so v približno istem času iz bogoslovja izključili njegovega sošolca, judovskega izvora. »*Prišli so po njega nacisti in so ga odpeljali. Pravi, ti ne smeš več študirati tu. Odpeljali so ga, mu dali [...] žuto zvezdo, je moral nosit petokrako [sic!] žuto zvezdo*«. Vsi ostali so morali za »*pet rodov nazaj*« dokazati, »*da nismo Judje*«. ⁸⁴ Po puču v Budimpešti in nastopu madžarskega marionetnega režima so se razmere še dodatno zaostrele. Smej omenja, da jim je škof v sombathelyskem bogoslovju celo prepovedal »*hoditi [...] po mestu*«, kar priča o tem, da so se deportacije začele takoj po spremembi režima oziroma takoj po sprejetju predpisov, ki so natančno opredeljevali vse omejitve in prepovedi. Tako je bilo od začetka pomladi naprej Judom prepovedano domala vse; zaposlovanje nejudovskih delavcev, javna služba, članstvo v novinarskih in igralskih združenjih, 21. aprila 1944 pa je nato v *Uradnem listu* izšla še posebna Uredba o zaplembi judovskega premoženja. V skladu s to uredbo so morali Judje prijaviti vse imetje,

»*razen stanovanjskih dobrin in predmetov za osebne potrebe, katerih vrednost ne presega 10.000 pengoejev*. Po tej odredbi se razveljavi vsak uradni pravnoveljavni dokument, s katerim bi Jud po 22. marcu 1944 lastnino prenesel na drugo

79 Anton Miletić, *Koncentracijski logor Jasenovac 1941–1945*, str. 91–92.

80 »*Znali smo, mi smo potajno jedan mali radio imali makar su nam radio uzeli, dva radia su nam uzeli, potajno smo radio slušali, na madžarskoj na njemačkoj*«. Iz pripovedi Lili Hajmer Kožič, pričevanje hrani *Fundacija šoa*.

81 Ibid.

82 Zadravec, »*Vsak konec je nov začetek*«, str. 24.

83 Pričevanje Jožeta Smeja.

84 Ibid.

osebo; le-ta lastnina pride pod udar zakona. Izjemoma ne pride pod ta udar lastnina, vrednost katere ne presega okvirne povprečno ocenjene vrednosti 10.000 pengoejev. Pod obvezno prijavo spada tudi judovska lastnina, katero so v oskrbo prevzeli kristjani. Zaseženi so bili tudi bančni tekoči računi Judov in tudi njihove terjatve. Od zasežene denarne lastnine smejo Judje koristiti mesečno 1000 pengoejev. Dobrin, ki spadajo pod obvezno prijavo, Judje ne morejo prodati.«⁸⁵

Temu je sledila še prepoved gibanja oz. popolna družbena osamitev.

Prepovedi »obiska javnih kopališč, javnih prireditev, kinopredstav, nogometnih tekem in zabavišč«⁸⁶ je namreč sledil tudi omejen dostop do tržnice in prepoved gibanja med sedmo uro zvečer in sedmo uro zjutraj.

Med najbolj grozljive trenutke omenjenih priprav na dokončno uničenje gotovo sodijo tudi objave v časopisih, ki jih je bilo mogoče brati tudi kot napovedi prihodnjih dogodkov. Pri tem mislimo zlasti na pisanje *Muraszombat es Videke*, ki je aprila 1944 v članku z zgovornim naslovom *Veliko čiščenje*⁸⁷ poleg čistke »Judov napovedovalo tudi čistko komunistov in drugih sumljivih oseb«.⁸⁸

85 Toš, *Zgodovinski spomin*, str. 72.

86 Ibid.

87 Darja Kerec, »Judje v Murski Soboti ...«, str. 607. Slab mesec kasneje je isti časopis poročal tudi o inventarizaciji judovske lastnine v Prekmurju in o razprodaji živine v Murski Soboti. V istem prispevku Darja Kerec omenja novico o internaciji 21-letne kristjanke, ki so jo oblasti odpeljale v taborišče zato, »ker se je po mestu pod roko sprehajala s svojo judovsko prijateljico«.

88 Toš, *Zgodovinski spomin*, str. 73.

Pri tem preseneča zagrizena doslednost nacističnih voditeljev pri izvrševanju tako imenovane »dokončne rešitve«. Kot kaže, izgube na vseh frontah in pričakovano izkrcanje zavezniških sil v Franciji ali Belgiji v ničemer niso upočasnile aretacij, zaplemb premoženja in zapiranja v koncentracijska taborišča. Prav nasprotno, sistematično uničevanje Judov v tako imenovanih tovarnah smrti se je razmahnilo do nesluhtenih razsežnosti. Joseph Göbbels, že omenjeni glavni propagandist nemškega rajha, je to med drugim pripisoval Hitlerjevemu besu zaradi stanja na bojiščih in vse pogostejšim zavezniškim bombnim napadom na nemška mesta. »Firerjevo sovraštvo do Judov se je samo še povečevalo. Jude je bilo treba kaznovati za njihove zločine proti evropskim narodom in proti celotnemu kulturnemu svetu. Kjer koli jih dobimo v roke, ne smejo uiti našemu maščevanju,« je spomladi 1944 Joseph Göbbels zapisal v svoj dnevnik, v katerem srečamo tudi nedvoumno trditev, da je »uničenje nemških mest delo Juda«.⁸⁹ Podobno stališče srečamo pri Reichführerju Himmlerju, ki je organizatorje genocida prepričeval, da je iztrebljenje Judov predpogoj za varnost in svetlo prihodnost nemškega naroda. Kot eden Hitlerjevih najožjih sodelavcev se je v celoti identificiral z njegovim prepričanjem, da so Judje tujek v nemški nacionalni skupnosti. Ali, kot je dejal sam Hitler: »S tem, ko sem odstranil Juda, sem v Nemčiji odstranil nevarnost nastanka revolucionarnega jedra ali zarodka.« Na

89 Joseph Göbbels, *Die Tagebücher von Joseph Göbbels*, Elke Fröhlich (ur.), 2. del, zvezek 12, München, str. 202 (nav. po Saul Friedländer, *The Years of Extermination, Nazi Germany and the Jews, 1939–1945*, Harper Collins, New York, str. 604).

morebitne, a nikoli zares izrečene očitke, da bi to lahko storil na drugačen, manj krut način, pa je odgovarjal z značilnim izbruhom, da gre za boj na življenje in smrt. »Če zmaga naš sovražnik, bodo Nemci iztrebljeni [...], boljševizem [pa] bo pobil milijone in milijone in milijone naših intelektualcev. Kdor ne bo ustreljen v vrat, bo izseljen. Otroci višjih slojev bodo odpeljani in odstranjeni. Ta zverinski načrt so v celoti pripravili Judje.«⁹⁰

Skratka, več kot je bilo poročil o žrtvah bombnih napadov, hujše obtožbe so letele na račun Judov, ki jih je dal Hitler iztrebiti na podoben način, kot naj bi Judje hoteli iztrebiti Nemce. Na tem mestu nas še posebej zanima, kako je bes vodje vplival na usodo prekmurskih Judov, ki so – podobno kot Judje na Madžarskem – s strahom pričakovali razplet vojne. In njihov strah je bil več kot upravičen. Hitler je svojemu slovaškemu zavezniku Jozefu Tisu namreč že spomladi 1943, torej slabo leto pred okupacijo Madžarske, zaupal, da ga čudi stopnja »judaizacije Madžarske«. Tri dni pred prvimi transporti madžarskih Judov v Auschwitz je Tiso po pogovoru s Hitlerjem v svojih beležkah ugotavljal, da imajo »Nemci izjemno srečo, ker je njihov vodja Avstrijec in zato dober poznavalec Judov«.⁹¹ Podobnega mnenja naj bi bil tudi romunski diktator Antonescu, sicer eden najpogostejših in najbolj priljubljenih Hitlerjevih gostov v Berlinu. Sodeč po raziskavah Saula Friedländerja, ob Raulu Hilbergu in Randolphu Brahamu enega najboljših poznavalcev holokavsta, sta oba s Hitlerjem vedno znova ugotavljala, da je imel judovski vpliv na

90 Citirano v Friedländer, *The Year of Extermination*, str. 605.

91 Ibid., str. 606.

politiko Budimpešte porazne posledice ... in se ob tem strinjala, da ga je treba zaježiti oz. da je z madžarskimi Judi treba obračunati na podoben način kot z Judi v drugih delih Evrope. Na zadnjem srečanju z Antonescujem pred Eichmannovo ekspedicijo v Budimpešto je Hitler svojemu sogovorniku zagotovil, da so načrti za tak obračun že pripravljeni.

In to so madžarski Judje, poleg njih pa tudi Judje v Prekmurju, občutili že slab mesec po tem pogovoru. Kljub tihemu upanju na čudežno rešitev⁹² so zgodaj spomladi leta 1944 skupaj z drugimi prebivalci Lendave, Murske Sobote in okoliških vasi ugotovili, da se jim obeta podobna usoda kot njihovim sorodnikom in znancem v drugih delih okupirane Evrope. Konec marca tega leta se je namreč »v Lendavi pojavil odposlanec madžarske vlade in izdal nalog za zbiranje Judov«.⁹³ Aretacije, ki so sledile, so potekale večji del aprila, postopek pa je bil v vseh krajih zelo podoben. V sinagogah oz. drugih javnih prostorih so v zgodnjih jutranjih urah zbrali cele družine in jih od tam z vozovi, tovornjaki in vlaki odpeljali v Čakovec.

Tako naši kot tudi informanti *Fundacije šoa* se spominjajo tistega aprilskega jutra, ko so »ob petih potrkali na [njihova] vrata, [jih] zbudili in [...] naročili, da se v pol ure«⁹⁴ pripravijo na pot. Yoel Shacher se denimo spomni, da so žandarje »doča-

92 Mirjana Gašpar in Beata Lazar, *Židje v Lendavi*, Lindpalst Pince, Lendava, 1997, str. 84. Odločitev, ki je zapečatila usodo prekmurskih in medžimurskih Judov je bila sprejeta 19. aprila. Madžarski okraji, ki so mejili na območja delovanja jugoslovanskih partizanov so bili označeni za »območje sovražnosti«, od koder je bilo treba Jude preseliti na območje pod nadzorom nemških sil.

93 Toš, *Zgodovinski spomin*, str. 73.

94 Pričevanje Erike Fürst.

kali [...] že oblečeni«. ⁹⁵ Glede na to, da se je pred odhodom od doma v družini Fürst odvila prava mala drama, začenjamo rekonstrukcijo dogajanja v teh aprilskih jutrih prav s pripovedjo Erike Fürst:

»[...] oče je moral predati vse vrednostne papirje, zlatnino, denar, čisto vse, kar je bilo kaj vrednega. Jaz sem imela na verižici Davidovo zvezdo, to so mi vzeli z vratu. Sestra je imela Mojzesa z desetimi zapovedmi. Bilo je hudo, ko so nam vse to vzeli. Potem ko so nam vse pobrali, nas je oče poklical v dnevno sobo. Prosil je, če lahko gremo v dnevno sobo. Vsi štirje smo prišli v dnevno sobo, odprl je en predal, in sicer predal njegove pisalne mize. Iz predala je vzel vrečko, nas pogledal, in ko so mu prišle solze v oči, je tisto vrečko vrnil v predal, ga zaklenil in šli smo ven. Po vojni nama je mama povedala, da je bil v tisti vrečki arzen, s katerim nas je hotel zastrupiti. Očitno je vedel, kaj nas čaka. Potem ... mama in služkinja sta prali, belo perilo je bilo ravno namočeno in je mama prosila orožnike, če dovolijo, da perilo odnesemo revnim sosedom, češ, da se perilo uniči, če ostane v vodi. Potem so orožniki <poslali glas> tej družini ... S sestro sva se želeli posloviti od najboljše prijateljice in žandarji so nama to dovolili. Prvi sosedje so bili. Šli sva in jim nesli spominske knjige, da nama jih spravijo, in se poslovili od njih. Njen oče pa je bil že pred tistim zaprt v bazo na Madžarskem in najbolj hudo je bilo njemu. Objel naju je, solze so mu tekle, ko je rekel: <Ubogi otroci, žal vem, kaj vas čaka.> No, potem sva hitro prišli nazaj.

95 Zdravec, »Vsak konec je nov začetek«, str. 24.

Mama je bila tako nervozna, da ni bila v stanju spakirati zase nobene stvari, midve s sestro sva ji spakirali kovček in potem smo šli, vsak je lahko nesel 20 kilogramov, je pa menda eden od žandarjev mami namignil, naj vzame hrano s sabo, čim več hrane. Ko smo se spakirali, smo šli peš do sinagoge, kjer so nas prevzeli nemški esesovci.« ⁹⁶

Če namočeno perilo pri družini Fürst priča o tem, da kljub zgoraj omenjenim napovedim niti starši niso vedeli, da je čas odhoda tako zelo blizu, izpoved Šarike Horvat priča prav nasprotno. »Sem točno znala, da so prišli po nas,« je odločna v uvodnem delu svojega pogovora s sodelavko Fundacije šoa. Še več, prepričana je bila, da »bi lahko šli,« pa se oče, ki je bil »strašno veliki optimist«, za to ni mogel odločiti. Horvatova se od večine ostalih pričevalk in pričevalcev razlikuje tudi po svoji oceni sosedov ... Če pri Smeju in drugih srečamo več zagotovil, da pri Nejudih v Prekmurju ni bilo srečati »nobenih predsodkov«, da so Jude »imeli radi« ⁹⁷ in da »dobro blago« v judovskih trgovinah »ni bilo nič dražje kot kakor v drugih trgovinah«, ⁹⁸ pri Horvatovi srečamo povsem drugačno interpretacijo istega odnosa. Tudi pol stoletja kasneje se je namreč spomnila antisemitizma nekaterih profesorjev, zaradi česar so jo starši svarili, da ne sme v ničemer »izstopati«. ⁹⁹ Podobno velja za prevladujoči odnos Nejudov, ki

96 Pričevanje Erike Fürst.

97 Pričevanje Elizabete Šejk iz Hodoša. 22. avgusta 2010 je pogovor opravila Klaudivja Sedar.

98 Pričevanje Jožefa Smeja.

99 V svojem pričevanju za Fundacijo šoa se je med drugim spomnila, da so jo starši redno svarili, »naj ne pokaže« ter jo na ta način prepričevali, naj ne zbujaja pozornosti.

so Jude kljub spoštovanju njihove sposobnosti in razgledanosti¹⁰⁰ pogosto doživljali kot skope, nedostopne, mestoma celo nevarne. V pričevanjih naših informantov namreč neredko srečamo opazke o njihovi natančnosti, ki v resnici govorijo o njihovi skoposti.¹⁰¹ Podobno velja za prilagojen stereotip o Judih kot morilcih krščanskih otrok, ki se je, pa čeprav v zmehčani inačici, v Prekmurju obdržal vse do sredine 20. stoletja. Generacije, rojene v dvajsetih, tridesetih letih prejšnjega stoletja, se namreč spominjajo, da so jih starši strašili, da bodo, če ne bodo pridni, prišli Judje, jih odpeljali in prekuhali »v žajfo«.¹⁰²

Deportacija

Po drugi strani so bile judovske družine v tistih aprilskih jutrih deležne tudi precejšnjega sočutja in podpore. Lili Hajmer Kožič denimo pripoveduje, da so jim sosedje, med katerimi še posebej izpostavi Josipa Benka lastnika klavnice in

100 V vseh pričevanjih srečamo veliko podatkov o podjetnosti in bogastvu Judov, nekateri pa se jih spominjajo kot napredne in razgledane: »*Tau so bilij fejst takše inteligentni, ka so se bole po moude ravnali, pa bole kaj takšoga.*« Pričevanje Jolanke Smodiš iz Gornjih Petrovcev. Pogovor je septembra 2010 opravila Klaudija Sedar.

101 Anton Vratuša, eden treh moških informantov, se spominja judovskega trgovca (»židova Koblencarja«), ki je »vedno jako natančno mero uni kvas koliko ga dobim. Oni drugi [nejudovski trgovci, op. p.] pa nekako bolj površno pa gor pa dol ... Pa nisem razmišljal, ampak sem si pa zapomnil«. Intervju opravil Oto Luthar avgusta 2011.

102 Anton Vratuša se sicer natančno ne spominja, kdo in kdaj mu je to povedal, »verjetno v onih večerih, ko se je lupilo tikvino seme, česalo perje ali kaj takega, so ljudje pripovedovali take reči«, se pa zato dobro spomni, da mu je »stara mati« pogosto »zapretila, če nauš dober te židovje v žajfo spremenijo«. Pričevanje Antona Vratuše.

verige mesnic, nosili »hrano, meso in mleko«,¹⁰³ v primeru njihove družine pa tudi denar. Njen oče, sicer lastnik trgovine z mešanim blagom, je namreč pogosto dajal material za gradnjo hiš na up in nekateri dolžniki tega niso pozabili. Liza Berger, ki se je z antisemitizmom srečala že v času svojega študija na Dunaju, pa se spominja, da so soboški meščani, ki so se odpravljali na delo, stali ob cestah in jokali. »[D]ošli van [...] i plakali. Ja sam videla ljudi, koji plaču. To je bilo za plakat, ljudi sa vrečama na ledjima, kao u pričama o židovima.«¹⁰⁴

In podobno kot v starih zgodbah o Judih, ki z vrečami na ramenih bežijo pred svojimi preganjalci, se je tudi v tej resnični drami njihov položaj z vsakim naslednjim prizorom samo še slabšal. Erika Fürst se namreč spominja, da so v trenutku, ko so pred sinagogo zagledali Nemce, vedeli, da je situacija zelo resna: »Čim smo Nemce zagledali [...], seveda z ovčjaki [...], smo vedeli, da so [...] bol krvoločni kot [...] Madžari. Madžari so bili vseeno nekako bolj obzirni.«¹⁰⁵

Strahu pa niso zbujali samo psi in neprijaznost Nemcev, temveč celoten postopek. Potem ko so jih prignali do sinagoge, so morali počakati preostale, ki so jih vozili iz okoliških

103 Pričevanje Lili Hajmer Kožič, *Fundacija šoa*.

104 Pričevanje Lize Berger, *Fundacija šoa*. O podobnem, za njihovo preživetje ključnem izrazu sočutja govori tudi Erika Fürst, ko omenja pomoč, ki jo je njena družina prejela od lokalnega tovarnarja: »Moram pa še povedati to, da je vmes gospod Benka, tovarnar Josip Benka, poslal svojim znancem, tudi mojemu očetu, ki je večkrat opravljal za njega prevaze [...], en velik paket jestvin, in sicer prekajeno šunko, prekajeno meso, salame. Bil je velik paket, taka, da ga je oče komaj dvignil. In ta paket nas je rešil [...], ker hrane nismo dobivali do Auschwitzta čisto nič.«

105 Pričevanje Erike Fürst.

vasi. Vmes so z glasnim branjem imen večkrat preverjali prisotnost, dokler se do večera ni zbralo »300 pa skoraj 400 ljudi«,¹⁰⁶ ki so bili v sinagogi »stisnjeni [...] kot heringi«. ¹⁰⁷

»No, potem so nas z vozovi, ostale pa z vlakom, odpeljali v Čakovce. V Čakovcu so nas zaprli v eno šolo. Spali smo na tleh. Dva dni smo bili tam, in sicer tako dolgo, dokler vsakega posameznika niso pregledali. V mali prostor, kjer sta sedela dva nemška oficirja, so po imenu klicali vsakega posameznika ter nas tam spraševali, če imamo še kaj denarja ali zlatnine. Takrat me je bilo zelo strah, saj sem bila stara 13 let in sama s tistimi oficirji, [ki so] grdo gledali. Zraven so imeli psa: vso so me pretipali, če imam kje kaj. [...] Tako so vsakega posameznika pregledali. En gospod, gospod Hiršl Kalman iz Murske Sobote, se mu je vmes pač zgodilo, da mu je padla zlata krona iz zoba. Kje se je to zgodilo, ne vem, samo dal [...] je tisto krono v žep in na to pozabil. Ko je prišel pred Nemce, so ga tako pretepli, da je bil, ko je prišel ven, ves zabuhel, ves pretepen. Ker so mislili, da je hotel to skriti. No, tu smo bili dva dni; [...] po dveh dneh so nas naložili na živinske vagonne in odpeljali Nadžkanižo.«¹⁰⁸

Podobno se spominja tudi Yoel Shachar, ki so ga skupaj z materjo Rozalijo, sestro Vero in očetom Josipom iz lendavske sinagoge

»odpeljali v Čakovce, od tam pa čez en dan v Nagykanizso, kjer so nas nastanili v šolski zgradbi in nas porazdelili po učilnicah.

106 Ibid.

107 Pričevanje Šarike Horvat, *Fundacija šoa*. Nekaj podobnega je občutila tudi Liza Berger, ki se spominja, da je sinagoga »bila puna [...] to je bilo užasno [...]«. Pričevanje Lize Berger, *Fundacija šoa*.

108 Pričevanje Erike Fürst.

Kmalu zatem so Nemci zbrali za delo sposobne moške, med katerimi je bil tudi moj oče Josip Schwarz, in jih odpeljali v delovno taborišče, kjer so jih razvrstili v delovne bataljone. Ostal sem z mamo Rozalijo, sestro Vero, babico Rozsi Wortmann in preostalimi lendavskimi Židi v Nagykanizsi. Mislim, da je bil 17. maj 1944, ko so nas spravili v vagonne za živino in nas odpeljali do Birkenaua.«¹⁰⁹

Čeprav se posamični podatki o številu prvih deportirancev razlikujejo, lahko z gotovostjo trdimo, da so aprila iz Lendave, Beltincev, Murske Sobote in okoliških vasi izgnali nekaj manj kot 300 Judov.¹¹⁰ To je bil prvi val deportacij, »v katerem je bilo prizaneseno tistim Judom, ki so se prej prekrstili v krščansko vero«, in Judom s »posebnimi zaslugami za Madžarsko«. ¹¹¹

V začetku maja je prvi skupini deportirancev sledila druga, 20. oktobra 1944 tretja, novembra pa so aretirali še zadnjo, najmanjšo skupino, ki se je prejšnjim deportacijam izognila zaradi že omenjenih »zaslug za madžarski narod«. Potek v okviru prvih dveh izgonov je bil približno enak; aretacijam v zgodnjih jutranjih urah je sledilo zbiranje, preverjanje identitete in transport na Hrvaško oz. na Madžarsko,¹¹² od koder so deportirance v dveh transportih (prvem 28. 4. 1944 in drugem 18. 5. 1944) prepeljali

109 Zdravec, »Vsak konec je nov začetek«, str. 24.

110 Po mnenju Borisa Hajdinjaka, ki se pri tem sklicuje na Nemeth-Paskyja, naj bi bilo na koncu iz Prekmurja in Medžimurja skupaj deportiranih 672 ljudi.

111 Toš, *Zgodovinski spomin*, str. 73. Gl. tudi Franc Kuzmič, Posebnosti židovske populacije v panonskem prostoru glede izseljenstva in sezonstva, v: *Sezanstvo in izseljenstvo*, Založba ZRC, Ljubljana, 2003, str. 137–142, str. 138.

112 Nekateri informanti kot zbirno mesto na poti v Nagykanizso omenjajo tudi Hodoš: »Te so je pelali na Hodoš na zug, pa s cugom v Avšvic.« Pričevanje Jolanke Smodiš.

v Auschwitz. V naši rekonstrukciji aretacije in deportacije se posevčamo predvsem aprilskemu oz. majskemu transportu, v katerem so bile tudi naše informantke, najstnici Šarika Horvat in Erika Fürst ter nekdanja dunajska študentka kemije Liza Berger.

Na začetku moramo poudariti, da so vse deportacije iz Prekmurja potekale »pod nadzorom žandarmerije oziroma matične madžarske policije«, ¹¹³ za preglede in z njimi povezane kraje osebnega premoženja pa so bili pristojni Nemci. Glede na to je tudi iz prekmurskega primera mogoče sklepati o siceršnji delitvi dela, po kateri sta bili zamisel in organizacija genocida na Madžarskem v domeni nemških esesovcev in vojakov Wermachta, delo na terenu pa so vključno z občasnimi poboji opravili madžarski žandarji in madžarski fašisti. V okviru prvih so, vsaj pri aretacijah po prekmurskih vaseh in mestih, sodelovali tudi slovenski žandarji v madžarski žandarski službi. Med njimi tudi precej članov lokalnega Kulturbunda, ki so prednjačili pri ropanju judovske posesti. Med temi naj bi, vsaj v soboškem primeru, večina prihajala iz Turopulja, predmestja na zahodnem robu mesta ... Po drugi strani je mogoče s podobno gotovostjo trditi, da Slovenci pri pokolih v večjih madžarskih mestih in manjših krajih niso sodelovali oziroma o tem doslej nimamo nobenega dokaza.

Skratka, sodelovanje Slovencev z okupatorjema pri deportaciji Judov se je končalo s predajo deportirancev v Čakovcu. Obsega njihove odgovornosti za uničevanje in ropanje

nje judovskega premoženja po izgonu pa verjetno ne bo nikoli mogoče natančneje opredeliti. Vse redkejši sodobniki takratnega dogajanja se namreč omejujejo na zelo splošne pripovedi o ropanju in le redko naletimo na jasne opise tega dogajanja. Med našimi informantkami in informanti sta o ropanju judovskega premoženja neposredno spregovorili samo dve sogovornici. Nekdanja soseda družine Hahn iz Murske Sobote je še dobrih šest desetletij po dogajanju vidno vznemirjena pripovedovala, kako so »nilaške« in »kulturbuntaše« iz hiše in tiskarne Hahnovih »oropali [prav] vse« vključno s pohištvom, ¹¹⁴ njena vrstnica iz Poznanovcev pa se spomni vsesplošnega ropanja blaga v Kovačevcih. ¹¹⁵

Skoraj istočasno, ko so kljub napovedi odkupa judovskega premoženja njilaši in kulturbundovci ropali njihove domove, trgovine in delavnice, so prekmurske Jude iz Čakovca prepeljali v zbirno taborišče na zahodu Madžarske:

»Kot sem že rekla. Po dveh dneh so nas naložili na živinske vagone in odpeljali v Načkanižo. V Načkanižo na srednjo kmetijsko šolo. Ta šola je bila popolnoma izpraznjena, ležali smo na tleh v razredih, kjer ni bilo klopi. [...] Drugo jutro so zbrali vse mlajše moške in tudi mlada dekleta na dvorišču. Vsi so se morali prijaviti na dvorišču. Žal med njimi tudi moj oče, in so jih popisali, jih poslali nazaj po prtljago in so jih postavili v vrste ter odpeljali na železniško postajo. Takrat sem [...] nazadnje videla mojega očeta. Bili smo vsi objokani, [...] bili smo zaprti v razredih, gledali skozi

113 Formalno je po zapovedi madžarskega ministrstva za notranje zadeve vse akcije madžarske žandarmerije vodil (*Oberstleutnant*) podpolkovnik László Ferenczy (gl. Ota Kraus in Erich Kulka, *Die Todesfabrik*, Kongres Verlag, Berlin, 1958, str. 167).

114 Pričevanje Julijane Zrim, Murska Sobota. Intervju opravila Ivanka Huber avgusta 2010.

115 »Vse ka ger bilo blaga so lidge odnesli.« Pričevanje Francke Cör iz Poznanovcev. Intervju opravila Ivanka Huber avgusta 2010.

okno in [...] mahali. Nikoli ne bom pozabila tega [...] žalostnega pogleda mojega očeta. Njih so odpeljali na železniško postajo in v Auschwitz.«¹¹⁶

Sodeč po pričevanju Lize Berger, je bil Erikin oče med redkimi starejšimi ljudmi v prvem transportu prekmurskih Judov iz Nagykanizse v Auschwitz. Spominja se namreč, da so »zvali van« predvsem »mlade ljude« in jim »rekli, da če nas uzeti na posao, a roditelji če ostati u Madžarskoj«.¹¹⁷ Podobno pripoveduje tudi Šarika Horvat, ki si je zapomnila, da so bili v prvem transportu, ki naj bi šel na pot mesec pred ostalimi, predvsem »moški in ženske brez otrok«.¹¹⁸ Pričevanji obeh podpirajo tudi podatki, ki jih je zbral Hajdinjak. Iz Nagykanizse, kjer je bilo na koncu zbranih 2.675 Judov, so v Auschwitz najprej poslali za delo sposobne moške in ženske. Na budimpeškem Vzhodnem kolodvoru so transportu iz Nagykanizse priključili še 1.000 Judov iz internacijskega taborišča Kistarcsa pri Budimpešti. Med njimi so bili v glavnem ljudje, aretirani v racijah po glavnem mestu Madžarske v drugi polovici marca 1944.

Liza Berger, vidno nezadovoljna s svojim takratnim ravnanjem, se ob tem spominja, da je podobno kot večina drugih sopotnic in sopotnikov tega transporta verjela, da se bodo vrnili. Še več, ko je ena od manj lahkovernih žena začela vpiti, da jih bodo na poti ubili, se je prestrašeni sopotnici smejala:

»Ja sam se smijala [...] to je nemoguće [...] toga nema. Onda su nam dali, da se poslovimo od roditelja in ja sam rekla: <Budite mirni [...] ja vam obečam, da se vratim> [...] i ja sam se vratila ali oni niso bili [...] oni me nisu čekali.«¹¹⁹

Tisti, ki so ostali, so delili usodo preostalega dela družine Fürst. Poglejmo, kako se teh treh tednov spominja Erika:

»Razen vode nismo imeli ničesar, tako da smo se prehranjevali s tistim mesom, ki nam ga je poslal gospod Benko. In mama je imela en kolač kruha, en kolač je dala očetu. In to smo tri tedne potem jedli. Gibali smo se lahko po dvorišču, stražili so nas madžarski orožniki, dokler nas spet niso prevzeli po treh tednih Nemci in nas odpeljali na železniško postajo, v živinske vagone.«¹²⁰

Šarika Horvat se spominja, da so jih v vagonih pričakali tudi hlebci starega kruha,¹²¹ ki so v naslednjih štirih oz. petih dneh vožnje še stopnjevali žejo nagnetenih potnikov.

Vsi po vrsti se namreč spominjajo vsaj treh stvari; pomanjkanja prostora, pomanjkanja vode in nemogočih higienskih razmer. Vagoni namreč niso imeli niti stranišč niti improviziranih sanitarij.¹²²

»Bili smo lačni in žejni, predvsem žejni in prestrašeni,« pripoveduje Erika, njeno pričevanje pa potrjuje tudi Marija Dajč Ebenšpanger, ki se spominja predvsem pomanjkanja

116 Pričevanje Erike Fürst.

117 Pričevanje Lize Berger.

118 Pričevanje Šarike Horvat.

119 Pričevanje Lize Berger.

120 Pričevanje Erike Fürst.

121 Pričevanje Šarike Horvat.

122 »[N]i bilo wc-jev, skratka vse smo opravljali v enem kotu.« Pričevanje Erike Fürst.

vode (*»niti vode nije bilo niti ništa«*),¹²³ Šariki Horvat pa se je v spomin vtisnil predvsem bratov zobobol in počasna vožnja. Neskončna kompozicija živinskih vagonov s po 80 ali celo 90 ljudmi se je premikala glede na prometne razmere oz. glede na transporte s fronte. Slednji so namreč imeli prednost, zaradi česar se je vožnja še dodatno zavlekla. *»Enkrat smo se vozili, pa stali,«* pripoveduje Horvatova, Liza Berger pa se spomni, da jih je bilo v vagonu *»mnogo [...], ali ne tako puno, da se ne bi mogli micati«*. Transport je bil za to mlado žensko iz Murske Sobotice še posebej pomemben, ker je na njem spoznala svojo bodočo prijateljico in rešiteljico:

*»[...] i tamo sam upoznala jednu gospodju, malo stariju, s kojom sam prijatelje do sada, zajedno celo vreme, gde god sam bila. Ona mi je mnogo pomogla [...] i možda ja njoj. Ona je sada u Americi.«*¹²⁴

Auschwitz ...

Sledil je šok ob prihodu v taborišče. Prvo srečanje s stražarji in taboriščniki, ki so skrbeli za red, je vse prišleke tako presunilo, da o njem pripovedujejo zelo emocionalno, natančno in obširno. Neredko pa se z njimi srečamo tudi v literaturi, ne nazadnje tudi v delih nobelovcev Imreja Kertezsa in Elija Wiesel. Toda preden se s taboriščem podrobneje seznanimo, pogledajmo, kaj sta o pripravah na *»madžarski transport«* zapisala

Ota Kraus in Erich Kulka, dva izmed najbolj zanesljivih pričevalcev razmer v Auschwitzu. V svoji, žal nekoliko pozabljeni oz. spregledani knjigi *Die Todesfabrik*, ki sta jo najprej v češčini nato pa v nemškem prevodu izdala že dobro desetletje po koncu vojne, namreč natančno opisujeta *»velikopotezne priprave na judovske transporte iz Madžarske. Krematoriji so bili skrbno popravljene, peči na novo prevlečene s šamotom in kamini ojačani z železnimi profili.«*¹²⁵ Poleg tega so peči okoli krematorijev obdali s koridorji žičnih pregrad, ki so jih mestoma prekrivale odeje in s tem prikrivale poglede mimoidočih. *»Za krematoriji so bile izkopane ogromne jame«, dokončan pa je bil tudi nov priključek železniške proge, ki je krematorija I in II v Birkenauu povezoval s postajo v Auschwitzu. Še več, »med odsekoma BI in BII je nastala popolnoma nova izstopna rampa s štirimi tiri«,¹²⁶ poveljnik taborišča pa je naročil tudi povečanje oddelka, pomenljivo imenovanega *»Kanada«* in namenjenega razvrščanju zaplenjene prtljage prispelih.*

Pričevalca se tudi spomnita, da so najprej prispeli transporti iz Podkarpatske Ukrajine (*»Karpato-Ukraine«*) in Transilvanije, še najbolj pa sta si zapomnila, da je bilo v vagonih iz vzhoda in jugovzhoda Madžarske veliko mrtvih potnikov, *»ki so umrli zaradi žeje«*. Pri tem se z grozo spominjata prizora, v katerem so Nemci postrelili cel vagon zaradi žeje ponorelih potnikov: *»Enkrat so odprli vrata nekega vagona, iz katerega so planile od žeje ponorele ženske in začele lesti na gasilske rezervoarje z vodo; pri tem se*

123 Pričevanje Marije Dajč Ebenšpanger, *Fundacija šoa*.

124 Pričevanje Lize Berger.

125 Kraus in Kulka, *Die Todesfabrik*, str. 161.

126 Ibid.

niso ozirale niti na nasprotovanje esesovcev niti na udarce [in] esesovci so jih postrelili vse po vrsti.«¹²⁷

Erika Fürst prihod v taborišče opisuje kot »pravo kalvarijo«: »Odprli so vagon, nemški vojaki so kričali na nas <alle raus> – vsi ven. S seboj nismo smeli vzeti ničesar, ženske niti osebne torbice ne, čisto ničesar. Šušljali so, da nam bo ostalo le tisto, kar bomo imeli oblečeno, kar bomo imeli na sebi. Zato smo si oblekle nekaj perila, obleko, bluzo, krilo, čez tisto pa zimski plašč, čez zimski plašč pa še balonarski plašč. Tako, da sva s sestro izgledali starejši in močnejši, in tako smo potem poskakali iz vagonov. Tam so nas vojaki postrojili, stalno se drli na nas: <hitro, hitro> in potem smo šli peš ob železniškem tiru do razpotja [...].«¹²⁸

Na podoben način sta prihod v taborišče doživljala Šarika Horvat in Tamas B. Schwarz. V spomin se jima je za vedno vtisnilo kričanje esesovcev: »Aussteigen! Schnell, schnell!«¹²⁹ Šarika pa se spomni tudi, da so »prtljago morali pustiti na vagonu«. Poleg tega se ji je zdelo, da je nekdo med transportom umrl.¹³⁰

Nekoliko drugače je prihod doživela Liza Berger, ki se sicer spomni Nemcev in tega, da so morali v vagonih pustiti vso prtljago, češ: »sve čete dobiti u logoru [...], ne samo kufere«, po drugi strani pa poudarja, da so jih sprejeli »jako, jako lepo«, in sicer z besedami: »Dobrodošli, idete u logor, idete na posao.«

Tudi ona se spominja srečanja z zloglasnim dr. Mengelejem oz. se spomni »točke«, ki jo omenja Fürstova, to je »točke, kjer je stal in [jih] sortiral«:

»Starce z otroki in mlade mamice [je pošiljal] na desno [...], tistih nekaj, po njegovem za delo sposobnih, smo šli na levo. Ko smo prišle do Mengerleja, je, ker sva bili s sestro enako oblečeni in približno enako veliki, čeprav je bila sestra dve leti starejša od mene, ta mamu vprašal, če sva dvojčici. Mama je rekla, da ne, da nisva. <Koliko sta stari?> <17 in 15,> je rekla, nemško je dodala: <Mi hočemo delati.> Nato se je hinavsko nasmejaj in rekel: <Levo.>

Tako smo ostali živi, nismo šli takoj v krematorij. Od celega transporta nas je ostalo 34 žensk. Vem zato, ker smo bile postrojene po pet v šest vrst, v zadnji pa so bile samo štiri.«¹³¹

Podobno je mogoče razbrati iz pričevanja Marije Dajč Ebenšpanger, ki je povedala, da jim je »Mengels [...] naredio, ko kamo ide« in da »stari niso išli sa nama, stari so išli krematorij odmah unutra«.¹³²

Skoraj enako zgodbo pripoveduje Liza Berger, ki je prepričana, da je Mengele s tem, ko je njej in njeni novi prijateljici Greti Weiss svetoval, naj gresta peš, namenoma rešil življenje. Starejše in bolj onemogle so namreč vabili na tovarnjake, ki so vozili naravnost do plinskih celic.

127 Ibid, str. 162.

128 Pričevanje Erike Fürst.

129 Zadravec, »Vsak konec je nov začetek«, str. 25.

130 »Mislim, da smo imeli enega mrtvega v vagonu«. Pričevanje Šarike Horvat.

131 Ibid.

132 Pričevanje Marije Dajč Ebenšpanger.

Šarika Horvat se »Mengerla« spominja kot prijaznega, »vi-sokega« moškega, ki je »stal in gledal« ter pri tem celo »dobro izgledal«;¹³³ ... in tak se ji je zdel tudi kasneje, ko so najemniki delovne sile za nemške tovarne prišli nabirat nove delavke. Tamas B. Schwarz se spomni, da je neki poljski ujetnik njegovi materi svetoval, naj se sin izdaja za šestnajstletnika:

»Pomešali so nas s poljskimi ujetniki in eden od njih je svetoval moji mami, naj me pošlje naprej. Ko me bodo vprašali, koliko sem star, naj odgovorim, da 16 let. [...] Tako sem se znašel pred Mengelejem, ki me je vprašal: <Wie alt bis du?> Odgovoril sem: <16 Jahre.> Zato me je Mengele poslal naprej k skupini, ki so ji bile dodeljene delovne naloge. Ko sem pogledal nazaj, sem videl mamo, ki je bila stara 32 let in bi bila lahko prav tako razvrščena med delavce, vendar se ni hotela ločiti od moje sestrice Vere, ki je bila stara pet let in pol. Vedela je, da bo umrla skupaj z njo. Obe sta bili usmrčeni, kakor tudi babica, ki je bila stara 59 let.«¹³⁴

Glede na pogosta opozorila kolegic in kolegov, ki se ukvarjajo z uničenjem judovskih skupnosti v tem delu Evrope, smo bili pri analizi prizorov srečanja z Mengelejem še posebej pozorni. Poznavalci namreč opozarjajo, da so si mnogi taboriščnice in taboriščniki to srečanje zamislili na podlagi pripovedovanja sotrpinov.¹³⁵ Za pričevanje naših

informantk in informanta tega nikakor ni mogoče trditi, čeprav je Liza Berger na eksplicitno vprašanje, kako je vedela, da je to bil Mengele, prostodušno zatrdila, da je to »znao svaki« oz. da »to svaki zna«.¹³⁶ Da je to res oz. da je veliko večino žensk res pregledal sam Mengele, potrjujeta tudi Ota Kraus in Erich Kulka, ki sicer omenjata tudi dr. Königa, vendar naj bi ta Mengeleju prvenstveno pomagal pri iskanju novih »zdravilnih metod« (*Heilmethoden*). Na primer: »ženske, ki so tožile zaradi glavobola, so morale cel dan preživeti na sončni pripeki, zvečer pa so jih poslali v posebno obravnavo (*Sonderbehandlung*) – v krematorij. Zdravim in mladim ženskam [so še prej] vzeli kri za vojake nemške vojske.«¹³⁷

Tiste, ki so selekcijo preživeli, je čakala pot v taborišče. Pod vodstvom

»esesovke [...] smo [...] u redove po pet [...] marširale [...] nekoliko kilometara«.¹³⁸ »Esesovka [...] je rekla, da nas pelje na sprehod. [...] mimo krematorija, kjer so takrat že sežigali naše svojce. Mojo babico, sestrično, teto in druge sorodnike. Ženske so esesovko vprašale: ‚Kaj se pa tu tako kadi iz tega dimnika?‘ in je odgovorila: ‚Tu vam pečejo kruh.‘ Je pa tako smrdelo, dim je bil črn in strašen smrad se je valil iz tistega dima. Tu smo začeli še bolj čutiti grozen strah in se bali, kaj bo z nami.«¹³⁹

133 Pričevanje Šarike Horvat.

134 Zdravec, »Vsak konec je nov začetek«, str. 25.

135 Na to nas je še posebej opozoril Ivo Goldstein, poleg očeta Slavka Goldsteina brez dvoma vodilni strokovnjak za vprašanja holokavsta na področju bivše Jugoslavije. Boris Hajdinjak pa opozarja, da so tovrstna srečanja z Mengelejem sestavni del vsaj 350-ih preverjenih protokolov, zaradi česar kaže verjeti tudi našim informantkam.

136 Pričevanje Lize Berger.

137 Kraus in Kulka, *Die Todesfabrik*, str. 163.

138 Pričevanje Lize Berger.

139 Pričevanje Erike Fürst.

Sledil je standardiziran higienski postopek:

»Odpeljali so nas v eno zgradbo, kjer smo se morale sleči do golega, potem so nam postrigli lase, čevlje in čisto vse, kar smo imeli na sebi, smo pustili na kupu. Mama je zadržala družinsko sliko, esesovka ji jo je iztrgala iz rok in rekla: <Kaj imate to, tega ne boste potrebovali.> Sliko je pred nami strgala. Šli smo pod tuše. Tuši so bili mlačni, vendar nas je zeblo, saj smo bile do golega postrizene. Na drugem koncu smo prišle ven in nismo imeli brisač, ničesar za obrisat. Dobili smo sive obleke, brez nogavic, brez perila, samo obleke in čevlje. Ker sva s sestro imeli bolj majhne noge, nama je esesovka dovolila, da sva lahko vzeli svoje čevlje. Mama je dobila neke druge, nekateri so dobili lesene cokle.«¹⁴⁰

Zgodilo pa se je, da taboriščnice niso želele sprejeti zaporniške uniforme, zaradi česar so bile izpostavljene dodatnemu izživljanju. Kraus in Kulka se denimo spomnita skupine 128-ih jugoslovanskih partizank, ki so v Auschwitz prišle poleti istega leta in so svoje uniforme zamenjale s taboriščnimi šele, ko so jih v to prisilili s stradanjem in težkim delom, zaradi katerega naj bi jih preživel samo dvanajst.¹⁴¹

Prezeblim, pomanjkljivo oblečenim v »neke krpe« in »ostriženim na nularco«,¹⁴² je ženskam iz Murske Sobote in Lendave hitro postalo jasno, da bo v novem okolju težko pre-

živeti. Po začetnem sistematičnem razčlovečenju oz. razosebjenju, ki je vrhunec doseglo s tetovažo taboriščnih števil, so jih tudi v prihodnjih dneh čakala nova neprijetna presenečenja. Liza Berger se še dobro spomni, da so ji starejše sojeznice čevlje ukradle, še preden se je nanje navadila. Takoj po prvem obisku stranišča, »to je bila baraka sa klupama«,¹⁴³ je namreč ostala brez obutve in brez lasnega glavnika, ki ga je uspela skriti pred tuširanjem. Vse po vrsti pa je najbolj pretreslo spoznanje, da krematoriji niso pekarnice, temveč kurišča trupel njihovih svojcev. To, da je »brat [...] šel z mamo v krematorij [...], takrat nisem znala,« se spomni Šarika Horvat in doda, kako je bila pretresena, ko je ugotovila, zakaj je v dneh, ko so prišli, v krematorijih »skoz gorelo«. ¹⁴⁴

V njih je zgorela večina potnikov štirinajstih transportov, ki so prispeli v maju, večji del celo v manj kot enem dnevu.¹⁴⁵ Ota Kraus in Erich Kulka se še posebej dobro spominjata skupine, ki so jo v veliki meri sestavljali bivši judovsko-madžarski vojaki Wehrmachta. Ne nazadnje tudi zato, ker jih je tako nagovoril nek esesovski oficir. Nezaupljive in zato precej nemirne je v vrsti pred krematorijem nagovoril z besedami, ki jih skušamo ponazoriti v naslednjih vrsticah:

»<Na vas se obračam kot na pripadnike zavezniškega naroda, ki se z ramo ob rami bori z nami. Vem, da vam je hudo, ker ste

140 Ibid.

141 Kraus in Kulka, *Die Todesfabrik*, str. 79.

142 Pričevanje Šarike Horvat. Marija Dajč Ebešpanger pa se spomni, da so jih namenoma postrigli zelo površno, in sicer zato, »da izgledamo kako pravi cigani«. Pričevanje Marije Dajč Ebenšpanger.

143 Pričevanje Lize Berger.

144 Pričevanje Šarike Horvat.

145 Kraus in Kulka, *Die Todesfabrik*, str. 165. Hajdinjak je ugotovil, da je zgorela večina potnikov štirinajstih majskih transportov. Med njimi tudi večina iz transporta iz Nagykanizse. Mnogi niso v taborišču preživel niti 24 ur. Glej Boris Hajdinjak, »Mengelejeve žrtve; Kohnsteini in Singerji iz Maribora, mariborske žrtve holokavsta«, *Večer*, 14. 4. 2010.

se znašli v delovnem taborišču, toda fronta je tudi tukaj, zato ste tudi tukaj naši zavezniki. V skladu s tem vas bomo v taborišču tudi obravnavali. Ker je iz vaše domovine na delo prišlo na deset tisoče ljudi, v vojnih razmerah vsem ne moremo zagotoviti ločene kopeli in dezinfekcije. Zato morate vsi prispevati minimalno žrtev in se zadovoljiti s skupinskim kopanjem in dezinfekcijo. Zanašam se na vaše razumevanje in na vašo disciplino ... Prosim, da tisti, ki razumete nemško, prevedete moje besede.> Na to se je odzval eden madžarskih oficirjev in svoje sonarodnjake nagovoril, naj pokažejo, da se ne znajo samo hrabro boriti, temveč, da so se brez zadržkov pripravljene prilagoditi vsaki situaciji. <Prosim za popolno tišino in za to, da se v prostoru za dezinfekcijo čim bolj stisnete in s tem omogočite, da vanj pridemo vsi.><<

Po mnenju očitca Filipa Müllerja, ki je v krematoriju delal kot kurjač in je avtorjema *Todesfabrik* o tem poročal še isti večer, so se na govor svojega oficirja nekateri vojaki odzvali celo s ploskanjem ... in nekaj minut kasneje svoja življenja končali kot »skrajno disciplinirana trupla«.¹⁴⁶

Sodeč po mnenju Ote Kraus in Ericha Kulke, se je to zgodilo na samem višku »žalostne dejavnosti Birkenaua«, v katerem je bilo julija in avgusta 1944 natrpanih rekordnih 105. 700 ujetnikov. Največ od teh, nekaj čez 60.000, jih je bilo v taborišču B II (Birkenau II), najmanj pa v B III, in sicer 10.000.

Ob skopem orisu številčnega stanja in posameznih grozot naštetih podatki ponujajo tudi najboljše izhodišče za opis

taborišča, ki ga kljub dejstvu, da gre za cel konglomerat taborišč, večina pozna pod enim samim imenom, pod imenom Auschwitz. Razlog za to je preprost. Tudi Nemci sami so najpogosteje uporabljali ime »Der Auschwitzkonzern«¹⁴⁷ ali na kratko Auschwitz. Za lažje razumevanje strukture si bomo pomagali tako z arhivskim gradivom kot tudi s kasnejšimi interpretacijami, predvsem grafičnimi ilustracijami, ki so nastale po pripovedovanju preživelih taboriščnikov.

Ko govorimo o Auschwitzu, Birkenau ali taborišču Rajsko, mislimo na sistem 39-ih koncentracijskih taborišč, ki je bil razdeljen na tri glavne skupine:

- **Auschwitz I** je bilo matično, osrednje taborišče s po veljstvom »centra«, štabom taboriščnega gestapa in upravo na taboriščno delovno silo vezane vojaške industrije.

- **Auschwitz II** se je uradno imenoval Birkenau. Osrednji cilj tega dela je bilo masovno ubijanje ljudi, zlasti Judov, Romov, članic in članov odporniških gibanj iz cele Evrope, ruskih vojnih ujetnikov, gejev, nemških političnih zapornikov ... V sklop Birkenaua so sodili še: taborišče Budy, perutninska farma, vrtnarija Rajsko in kemijski laboratoriji.

- **Auschwitz III** ali Buna je bilo koncentracijsko taborišče, ki je služilo podpori različni vojni in v manjši meri tudi mirnodobni proizvodnji. Osrednja dejavnost je bila posvečena izdelavi umetne gume v Monowicach. V sklop tega taborišča so spadale še manjše enote, kjer so živeli prisilni delavci in ru-

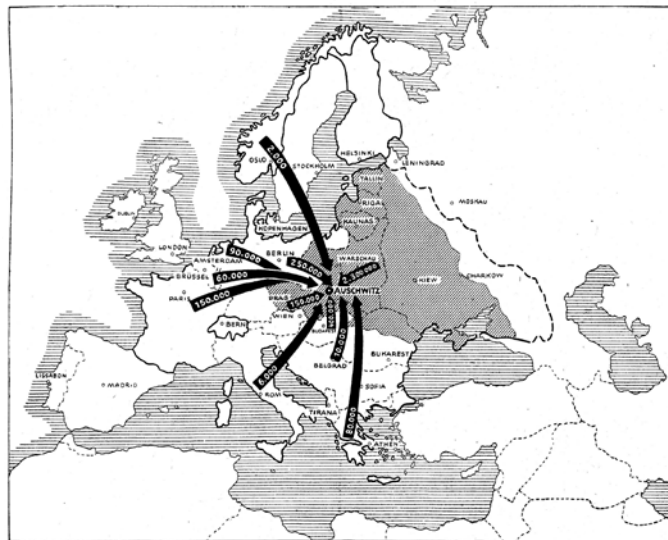
146 Kraus in Kulka, *Die Todesfabrik*, str. 164–165.

147 Tudi zato strokovnjaki v zadnjem času pledirajo za poimenovanje *koncentracijski center* namesto *koncentracijsko taborišče*.

darji rudnikov Fürstengrube, Königshütte, Jawiszowice, Jaworzno, Bobrek, Janina in cementarne v Goleszowu ter nekaterih manjših obratov.

Začetki taborišča segajo v pomlad 1940, ko so sem preselili prvo skupino kasnejših »kapotov« in predstojnikov barak iz Sachsenhausna. Konec junija se jim je pridružil prvi transport poljskih političnih jetnikov.

In v ta svet so maja 1944 začeli prihajati tudi Judje iz Madžarske. Med podatki Krausa in Kulke najdemo dve številki. V numeričnih prikazih najpogosteje navajata 400.000, enkrat pa tudi »450.000 madžarskih državljanov judovskega porekla (*ungarische Staatsbürger jüdischer Herkunft*)«.¹⁴⁸ Pri tem ne pozabita povedati, da je bilo med njimi tudi precej Slovkov in Judov iz karpatskega dela Ukrajine, relativno majhne skupine iz Prekmurja pa v tako veliki množici nista mogla zaznati.

Zemljevid prikazuje deportacije Judov iz evropskih držav v Auschwitz. Zemljevid iz Kraus in Kulka, *Die Todesfabrik*, str. 200.

Se pa zato natančno spomnita, da je zaradi velike količine prtljage, odvzete v času prihoda transportov iz Madžarske, vodstvo taborišča povečalo število tistih, ki so delali v prostorih, kjer se je zbiralo odvzeto osebno premoženje deportirancev. Pri tem mislimo na sistem šestih barak z že omenjenim imenom »Kanada«, v katerih so taboriščnice in taboriščniki, torej »Kanadčani« in »Kanadčanke«, razvrščali pobrano blago. V slabih štirih letih obstoja taborišča so se v teh prostorih nabrale gore kovčkov in potovalnih torb, protez, odev, oblek in perila ter zdravil. Zlatnina, denar, alkohol in drugi uporabni predmeti oz. predmeti večje vrednosti so pogosto končali v žepih nemških

148 »450.000 madžarskih državljanov judovskega porekla« (Kraus in Kulka, *Die Todesfabrik*, str. 168). Hajdinjak prisega na številko 430.000, med katerimi je bilo tudi okoli 12.000 Judov iz Kraljevine Jugoslavije, »torej iz Prekmurja in Medžimurja ter jugoslovanškega dela Baranje in Bačke«. Vseh 430.000 so stlačili v 147 vlakovnih kompozicij, od katerih je večina dosegla Auschwitz do 22. julija 1944. Okoli 75 odstotkov ljudi, ki jih je zajela tako imenovana *Ungarnaktion*, je kmalu zatem izginito v plinskih celicah. Iz rokopisnih pripomb Borisa Hajdinjaka.

stražarjev,¹⁴⁹ del predmetov (osebni dokumenti, kompasi, zdravila ...) pa je prišel v roke taboriščne odporiške organizacije, ki je občasno načrtovala pobege. Delo v tem skladišču je imelo posebno ceno, saj so »Kanadčani« z blagom, ki so ga kljub strogemu nadzoru tu in tam uspeli prethotapiti, kupovali hrano in druge usluge, čeprav je to bilo precej tvegano. Po navedbah Krausa in Kulke so večino slej ko prej ujeli in poslali v krematorij, kjer so se srečali s tistimi, katerih lastnino so si iz takšnih ali drugačnih razlogov želeli prisvojiti.¹⁵⁰ Upoštevajoč, da se je večji del transportov, ki nas tudi najbolj zanimajo, končal v krematorijih, tem namenjamo posebno pozornost.

Krematoriji so tudi sicer eden osrednjih simbolov masovnega pobijanja nemških nasprotnikov in sistematičnega iztrebljenja Judov. Ko govorimo o krematorijih, običajno mislimo tudi na pripadajoče dele. Najpogosteje na plinske celice s predprostori, kjer so deportiranci, misleč, da gredo na tuširanje, odlagali svoje obleke. Zavajanje je bilo toliko bolj prepričljivo, ker so bili prostori tudi ustrezno označeni. Zlasti v novi generaciji krematorijev iz leta 1943 so bile obešene večjezične table z napisi »Dezinfekcija«,

149 Velika večina zlata, predvsem zlatih zob, je vendarle končala v centralni banki nemškega rajha, o čemer priča tudi dopis SS *Brigadenführerja*, general majorja Franka, Himmlerju leta 1942 (nav. po romanu katalonske pisateljice Marie Angels Anglada, *The Auschwitz Violin*, Bantam, New York, 2010, str. 85–86).

150 T. i. Kanado in v njej zaposlene omenja tudi Erika, ki se spominja, da so »v Kanadi [...] sortirali stvari, ki smo jih mi s sabo pripeljali. In ti so tudi hrano našli med stvarmi. Perilo so si vzeli, pa čeprav so potem šli v [...] savno [...]. Mi smo mislili [...], da [...] so ti privilegirani, ker jim je boljše. Nevoščljivosti ni bilo, ampak smo vedeli, da jim je boljše. Kaj je bilo s tistimi, če so potem tiste vse, ... ne vem, če jih niso potem likvidirali.« Pričevanje Erike Fürst.

»Kopalnica«, pogosto pa tudi »Pazite na red in čistočo« in »Ohranite mir«. ¹⁵¹ Spomladi leta 1942, ko so bili krematoriji še sestavni del taboriščnega kompleksa Auschwitz I, omenjenih napisov še ni bilo, neprimerljivo manjša pa je bila tudi njihova zmogljivost. Rudolf Höss, eden kasnejših obsojencev na procesu proti vojnim zločincem v Krakovu, pripoveduje, da so prve usmrtitve s plinom (ciklon B) opravljali kar v delu enega taboriščnih blokov (Blok 11); med prvimi žrtvami tovrstne usmrtitve spomladi 1942 pa so bili ruski vojni ujetniki in Judje iz Žiline. ¹⁵² Razmere so se temeljito spremenile po Himmlerjevem obisku, v okviru katerega je bila sprejeta odločitev o širitvi plinskih celic in krematorijev. Leto kasneje je bil dogovor tudi izpeljan in tako je center pobijanja in kremiranja žrtev postal Birkenau. Na mestu, kjer so nekoč stale kmetije vasice Brzezinskiy, po nemško Birkenau, in v dveh od njih tudi prvi primitivni krematorij, je nastal moderniziran in domišljen pogon z ogromnimi prostori za »garderobe«, plinskimi celicami in krematoriji. V primerjavi s starejšimi zgradbami, v katerih so žrtve morale od slačilnice do »tušev« oz. plinskih celic prepešati skoraj pol kilometra, je bilo sedaj vse združeno v en sistem. Jeseni 1942 začeta dela so bila dokončana poleti 1943, ko so v Birkenau nastali štirje krematoriji, stari krematorij v Auschwitzu pa je služil samo še za skladiščenje pepela. Namesto štirih starih je bilo v kleti

151 Kraus in Kulka, *Die Todesfabrik*, str. 111, 112, 115.

152 Prve poskuse s ciklonom B (*Zyklon B*) nasploh naj bi opravljali že avgusta oz. septembra 1941, »testna skupina« pa so bili ruski vojni ujetniki in bolniki.

novega pogona kar 23 peči, celotna kapaciteta največjih krematorijev (I in II) pa je bila 2000 ljudi, kolikor jih je lahko naenkrat odšlo v plinske celice.

Če temu dodamo zgoraj omenjene iztovorne rampe, ki so jih dokončali tik pred prihodom »madžarskih transportov«, in cesto, ki je obnemogle potnike s tovornjaki pripeljala pred vrata krematorijev, postane podoba celotnega sistema masovnega pobijanja ljudi in upepeljevanja njihovih trupel še jasnejša.

Glede na nove zmogljivosti se je neredko dogajalo, da so manjše skupine ljudi postrelili.

Pri tem poslu se je še posebej izkazal esesovski oficir Moll, eden od petih komandantov krematorijev, ki je ljudi najraje pobijal s pištolo oz. je svojim vojakom naročil, naj ujetnike razvrstijo enega za drugim in s tem, ko jih po štiri, pet pobijejo z eno kroglo, prihranijo strelivo.¹⁵³ Poleg sadizma, s katerim je obravnaval jetnike, je iz njegovega ravnanja mogoče razbrati, da so nekateri upravljavci taborišč v resnici verjeli, da je »vsak ujetnik državni sovražnik številka ena«.¹⁵⁴

153 Ibid., str. 120. Moll, ki je poleti 1944 zamenjal prejšnjega, organizacijsko manj kompetentnega (str. 133) komandanta Forsta, je proces ubijanja in sežiganja trupel še dodatno izpopolnil. Po njegovem ukazu so za krematorijem morali skopati dodatne jame za sežiganje trupel. V dneh, ko so bili krematoriji polno zasedeni, pa je tudi sam priskočil na pomoč pri sežiganju mrtvih. Ali, kot je zapisal Filip Müller, taboriščnik z najdaljšim stažem dela pri krematorijih (str. 130): »Ko je bilo največ dela, je [Moll, op. p.] tudi sam pomagal pri spravljanju trupel [v krematorijske peči, op. p.]: zavihal je rokave in delal za dva [...]«, str. 133.

154 Prva od desetih zapovedi vodij različnih enot se je namreč glasila: »Jeder Häftling ist ein Staatfeind Nummer 1« (gl. Kraus in Kulka, *Die Todesfabrik*, str. 182).

V času, ko je tovarna smrti obratovala s polno paro, si uprava taborišča boljšega poveljnika krematorijev verjetno ni mogla zamisliti. Glede na njegovo vnemo pa si lahko predstavljamo, da ga je na svoji zadnji poti srečal tudi kdo iz Prekmurja. Mor-da je bil med njimi tudi kdo, ki je bil priča Mollovemu posebnemu hobiju. Kot poroča Müller, je ta krvnik posebne sorte še posebej rad ubijal otroke. Neredko jih je s čokolado ali kakšnim izgovorom zvil od čakajočih mater in jih vrgel v kotel, v katerem se je zbirala vrela maščoba sežganih trupel.¹⁵⁵

*

Vsi, ki so preživel prvo selekcijo, med njimi mladi možje in ženske brez otrok, so bili razporejeni po različnih taboriščih oz. so odšli na delo v taborišča, bližje Nemčiji. Tja je morala tudi Šarika Horvat, potem ko ji je prve dni v Auschwitzu pomagala preživeti njena sestrična Judita Kreft. Judita je namreč prišla v taborišče s prvim transportom in – na njeno veliko srečo – dobila delo v kuhinji oz. razdeljevalnici hrane. Šariki je zato zvečer pogosto prinesla kak ostanek in jo že na samem začetku opozorila, naj ne pije vode. Neprekuhana je bila namreč kužna, še najbolj pa je bila nevarna voda v odprtih zbiralnikih.

Sodeč po pripovedovanju Erike Fürst, je večina pristala v Birkenauu, ki je ob krematorijih gostil tudi večino žensk, zaprtih v celotni koloniji taborišč. »Odpeljali [so jih] v ženski A lager«, se spominja in dodaja, da so »tukaj začutili in videli, kaj [jih] čaka«. Bili so »lačni, žejni, prestrašeni [...] skratka, zelo smo trpeli. Bila [...] sem [...] kar naprej lačna, kar naprej me je želodec

155 Ibid., str. 134.

bolel, žejna [...]».¹⁵⁶ Pomanjkljive hrane v obliki koščka kruha in »neke supe na tanjuru od pleha« se spominja tudi Liza Berger, ki je ležišča v svoji baraki opisala kot »stalaže«.¹⁵⁷

Podobno kot večina drugih se obe spominjata tudi dolgotrajnih preštevanj oz. »apelov«,¹⁵⁸ pretepanja in težkega dela. Pretepanja se spomni tudi Šarika Horvat, ki dodaja, da »so stare še bolj topli kot deco«.¹⁵⁹ Prav tako se spominja preštevanja (»stalno so nas brojali«) in neustreznih stranišč. Obe, tako Šariko kot Eriko, je še najbolj motilo to, da »potrebe niso [...] smeje opravljati, kadar [jim] je bila potreba, ampak samo, kadar so [jim] dovolili«.¹⁶⁰ Pa še takrat »je esesovec vmes hodil, če si pet minut duže sedel«.¹⁶¹ Povrhu vsega jih je na začetku tudi zelo zeblo, »ker tam je bilo še maja hladno«.¹⁶² Zeblo jih je tudi ponoči. »Mrzlo je bilo grozno,« dodaja Šarika, Erika pa ob tem ne more pozabiti stenic, zaradi katerih ponoči prav tako niso mogli spati. »Zjutraj smo bili vsi krvavi po obrazih. [...] Potem ko so nas premestili v B lager, [...] ni bilo več stenic, bile pa so uši, samo stenice so dosti hujše od uši.«¹⁶³

156 Pričevanje Erike Fürst.

157 Pričevanje Lize Berger.

158 Med večurnim stanjem so lahko dan za dnem prebirali ogromne panoje z navodili za preživetje. Na plakatih je namreč pisalo, da je pot do svobode tlakovana s »čistočo, točnostjo, ubogljivostjo, odkritostjo, pridnostjo, požrtvovalnostjo in ljubeznijo do [nemške, op. p.] domovine«. (»Es gibt nur enine Weg zur Freiheit! Seine Meilenstene Heissen: Sauberkeit, Puenklichkeit, Gehorsam, Wahrhaftigkeit, Fleiss, Opfersinn, Liebe zum Faterland«; gl. Kraus in Kulka, *Die Todesfabrik*, str. 33).

159 Pričevanje Šarike Horvat.

160 Pričevanje Erike Fürst.

161 Pričevanje Šarike Horvat.

162 Pričevanje Erike Fürst.

163 Ibid.

V mrazu in v družbi stenic so prestale karanteno, ki se je tako Eriki kot tudi Šariki zdela nekaj najhujšega, nato pa so jih premestili ali – bolje rečeno – natlačili v barake, ki so bile že tako prepolne. Kraus in Kulka opozarjata, da se je poleti 1944 v barakah za 500 ljudi drenjalo »tudi do 1.200 madžarskih žena, ki so spale in delale v izmenah«.¹⁶⁴

To so bile razmere, v katerih so dočakale jesen, čas pa jim je mineval na gradbišču opečnate ceste. »Vsak dan smo hodili delat,« pripoveduje Erika in večkrat ponovi, da je bilo delo zelo [...] težko. Težko opeko so nam naložili na roke. Tisto opeko smo na kilometre prenašale. Še zdaj stoji tista [...] cesta iz tiste opeke v Auschwitzu. V Auschwitzu je še sedaj tista opečna cesta. Do jeseni sem opravljala to težko delo [...].¹⁶⁵

To delo je Erika opravljala vse do zgodnje jeseni oz. do trenutka, ko so jih »kar naenkrat« postrojili in prerazporedili. Vzrok za to je bila rekrutacija za delo v tovarnah ali izločanje za delo nesposobnih taboriščnikov. Ljudje, ki so novačili delavke in delavce, so namreč izbirali samo mlade in močne, ostale pa je uprava poslala nazaj na delo v taborišče, bolnico, otroško barako ali v krematorij.¹⁶⁶ Erika Fürst opozarja na to, da se je selekcija za smrt običajno izvajala v času tuširanja.¹⁶⁷ Taboriščniki so

164 Kraus in Kulka, *Die Todesfabrik*, str. 163.

165 Pričevanje Erike Fürst.

166 V takih primerih so bile jetnice povsem gole, tako da je »tisti tovarnar, ki je zbiral videl, koliko smo še močni, koliko smo sposobni za delo«. Pričevanje Erike Fürst.

167 V zvezi s tem kaže opozoriti na opis tako imenovanega »spomladanskega čiščenja«, ki ga je vodstvo taborišča, sedeč po romanu *Violina Auschwitza* Marie Angels Anglada, naročilo zgodaj spomladi 1944 v pričakovanju »drugih jetnikov zle usode« (gl. Anglada, *The Auschwitz Violin*, str. 76).

bili takrat goli in zdravniki so jih lahko lažje pregledovali. Ob eni teh priložnosti se je še drugič srečala z »Mengerlejem«, ki jo je ločil od mame in sestre.

»[E]nkrat konec septembra, v začetku oktobra mogoče, smo šle spet v to savno, kot so oni rekli, na tuširanje. Seveda, vedno smo se mogle do golega sleči, ko je bila selekcija in ko je prišel doktor Mengerle, mene zagledal in me potegnil za uho ven iz vrste.¹⁶⁸ Zaprli so me v prostor zraven [...], v katerem je bilo majhno okno in sem se potegnila skozenj [...] in se postavila [nazaj] k mami. Mengerle je šel mimo, me tam našel, me za uho potegnil ven: <Ti, mala, kaj delaš spet tu,> in se hinavsko nasmejäl ter me spet zaprl. Od tam so me potem odpeljali, jaz sem bila sigurna, da grem v krematorij, ampak so me odpeljali v otroško barako, [zato] sem bila prepričana, da gredo [...] v krematorij sestra, mama in ostali [...]. To je bil zelo težak trenutek zame. Zdaj sem ostala čisto sama.«¹⁶⁹

V resnici ni šla v krematorij niti Erika, niti njena mama in sestra, niti Šarika Horvat, ki je imela še dodatno srečo, saj so jo po eni teh selekcij poslali v »mali lager v Nemčijo«,¹⁷⁰ kjer se je iz nje neznanega razloga prikupila eni od paznic, ki je kasneje poskrbela zanjo in ji na ta način rešila življenje:

»Aufseherka, esesovka [...] ta ženska je mene imela rada [...], grozna, najhujša [toda] mene je imela rada [...], vedno mi je kaj prinesla, jesti, zdravila.«¹⁷¹

168 Glede na to, da je bila videti kot »shiran otrok«, je bila prepričana, da je »ne bi nihče vzel na delo«. Podobno je opisal tudi sestro, ki je bila sicer starejša, a je prav tako kot ona izgledala kot »dobiček«. Pričevanje Erike Fürst.

169 Ibid.

170 Pričevanje Šarike Horvat.

171 Ibid.

Podobna usoda je doletela Tamasa B. Schwarzä, ki so ga v skupini šestdesetih mlajših in »visokih moških [...] izbrali« in odpeljali

»v Auschwitz, kjer so nas skopali, dezinficirali in tetovirali [nato pa] prepeljali v taborišče Javišovic [Jawiszowice, op. p.], v bližini mesta Bžešče, ki je bilo 20 kilometrov oddaljeno od Auschwitza. Tam je bil rudnik premoga, v katerem so kleče delali starejši jetniki. Zaradi težkih razmer so umirali kot muhe. Tiste, ki zaradi poškodovanih rok niso mogli več delati, so posadili na klop, pretepli in vrgli nazaj v rudnik. Mnogi, ki so se zaradi izčrpanosti prijaviili v bolnišnico, da bi se pozdravili, niso vedeli, da je to plinska celica. Jaz sem s preostalimi mlajšimi jetniki delal na površju premogovnika, kjer sem na tekočem traku prebiral premog. Od prahu se je tako kadilo, da nisem mogel videti svojega soseda. Po delu, ko sem se že umil, me je Schreiber, ki je nosil rumen trikotnik, se pravi, da je bil nemški zločinec, vprašäl, kako mi je ime in koliko sem star. Rekel sem mu, da sem ravno danes dopolnil 13 let. ‚Počakaj,‘ mi je rekel in odšel. Vrnil se je s tri milimetre debelim kosom črnega kruha, kocko sladkorja in listom mlade čebule. [...] Rudarsko delo sem opravljal približno sedem mesecev. Stanovali smo v lesenih barakah, spali na lesenih posteljah, po trije na eni [...].«¹⁷²

Erika je ostala v Auschwitzu, v ...

»otroški baraki [skupaj] z otroci – od dojenčkov pa vse tja do šestnajstega leta. Nemci so to barako imeli za mednarodni Rdeči križ, s tem so hoteli dokazati, da ni res, da vse otroke zažgejo. In tam nisem mogla govoriti z nikomer, tam so bile Ukrajinke, s cele

172 Zdravec, »Vsak konec je nov začetek«, str. 26.

Evrope so bili otroci. Govoriti nisem mogla z nikomer, ker se nismo razumeli, pa tudi nismo smeli govoriti med sabo. Edino dve sestri sta bili iz Budimpešte, obe malo starejši od mene. Tu mi je bilo toliko bolje, zato sem preživel, ker v zimi, ko je bil že sneg, nam ni bilo treba stati [zunaj]. Otroke so preštevali kar v baraki.

Večji otroci smo bili vsak dan poslani v posebno sobo, kjer smo sortirali volno. Ljudje so v taborišče prinašali s sabo vse sorte, pa tudi cele kupe volne. Ne v štrenah, ampak raznobarvne volne, in sicer zato, ker so tam skrivali zlatnino, pa mogoče kakšen denar. Mi smo morali to volno po barvah namotavati v štrene. Delala sem skupaj z dvema Madžarkama ... in en dan smo v eni štreni našle zlat prstan in uhane. To je starejša sprava. Žal teh deklic potem nisem več videla. Verjetno so pri njiju našli to zlatnino in ju odpeljali v krematorij [...].¹⁷³

Izginotje Erikinih mladih sodelavk pri sortiranju volne je še en dokaz, da tudi otrokom ni bilo prav nič prihranjeno. Tudi oni so morali na delo, tudi njih so kaznovali in tudi njim so včasih nalagali prav absurdne naloge. Gospa Fürst se v zvezi s tem še posebej spominja, da so jih občasno nagnali ven na mraz, kjer so morali hoditi v krogu in peti:

»[...] včasih so nas nagnali ven na sneg [in] večje smo se morale postaviti v krog postaviti in peti eno nemško pesem. Morale smo zelo zelo glasno v tistem mrazu, kot pri ringa raja smo hodili v krogu in peli tisto pesem [...].¹⁷⁴

173 Pričevanje Erike Fürst.

174 Ibid.

»No, potem se je bližal januar ...«¹⁷⁵

... in z njim evakuacija taborišča. 18. januarja 1945 so Nemci začeli s selitvijo zapornikov v taborišča v Nemčiji. Večina tistih, ki niso zmrznili ali padli pod streli svojih stražarjev, je končala v taboriščih Mauthausen, Dachau, Gross-Rosen (poljsko Rogoznica), Flossenburg, Ravensbrück, Buchenwald in Bergen-Belsen, v taborišču pa je ostalo okoli 4.800 bolnih in izčrpanih žena, otrok in manjše število moških.¹⁷⁶

Sicer pa pogledjmo, kako je priprave na selitev doživljala Erika: »Nemci so bili že zbegani,« pripoveduje Erika in v isti sapi omenja priprave na

»Todesmarsch; to je tisti marš smrti, marš, ko smo se morali vsi postaviti v vrsto [...], češ, da bodo Auschwitz bombardirali, da naj se vsak, [ki] lahko stoji na nogah, postavi in naj gre. Jaz sem se tudi postavila v vrsto, šla sem že ven iz taborišča, ker so bila vrata na stežaj odprta in preprosto skočila v visok sneg in se skrila v snegu. Oni so pa šli, na obeh straneh so jih spremljali vojaki s psi in seveda oboroženi. Jaz sem tam dolgo čakala v tistem snegu. Ko je vrsta odšla, sem (prej sem že našla mamo) šla v tisto barako, kjer je bila mama, in se skrila pod njeno ležišče. Nemci so se vračali in z ležišč dobesedno vlekli ujetnice ter jih streljali To je bila bolnica, kjer sta bili mama in sestra in so naganjali ljudi ven in nam pretili, da nas bodo vse postrelili. Jaz sem se tam skrivala deset dni ...«¹⁷⁷

175 Ibid.

176 Sodeč po Hajdinjakovih izsledkih, je bila ta ševilka precej večja, in sicer okoli 7.500.

177 Pričevanje Erike Fürst.

... skrivala in skrbela za bolno sestro in mamo, ki brez njene pomoči gotovo ne bi preživel.

»[S]estra in mama nista bili pokretni [...]. Sama sem hodila s taboriščniki po skladiščih [in iskala], če so Nemci pustili kakšno hrano. [...] Po vodo smo hodili v bazen, [...] kjer so se Nemci poleti kopali [...] v enem od skladišč [pa] sem našla moko, jo dala v ruto in iz te moke sem potem kuhala žgance. [...] V drugem skladišču sem našla [konzervo] zelja. Bila je tako velika, [da] je nisem mogla dvigniti in zato sem [jo] kotalila [...] do naše barake.«¹⁷⁸

In prav ta »konzerva« kislega zelja je vsem trem in še nekaterim drugim jetnicam pomagala preživeti do prihoda Rusov, ki so bili, sodeč po Erikinem pripovedovanju, zgroženi nad prizorom, ki so ga srečali v taborišču:

»Bili so tako presenečeni, ko so nas zagledali, kako izgledamo, saj smo bili vsi kost in koža.«¹⁷⁹

Rusi so jih najprej prepeljali v Auschwitz in naselili v barake paznikov in vojakov, kjer so bile vse do začetka maja, nato pa so jih z »romunskim transportom« prepeljali v Krakov.

178 Ibid.

179 Ibid. Po oceni poznavalcev naj bi bilo v Auschwitzu pobitih okoli dva milijona ljudi, med katerimi je bila velika večina Judov. Po podatkih Jaše Romana jih je največ prišlo iz Poljske (okoli 1.200.000), slabega pol milijona iz Madžarske in »preko 500.000 iz ostalih okupiranih držav Evrope, [med njimi] okoli 20.000 iz Jugoslavije«. Od teh največ iz današnje Hrvaške, kamor prihajata tudi žrtve iz Prekmurja (iz osrednjega dela do 4.500, iz Slavonije okoli 1.500, Bačke, Baranje, Medžimurja in Prekmurja okoli 12.000, iz Raba in Istre 300) ter okoli 2.000 iz Bosne. Gl. Romano, *Jevreji Jugoslavije*, str. 176.

In kakšna je bila usoda taboriščnikov, ki so jih Nemci prisilili v pohod proti Nemčiji?

Z eno besedo; grozljiva! Taboriščnike so postrojili in jih v januarskem mrazu deloma peš deloma z vlakom, neredko pa tudi na odprtih vagonih nagnali na dolgo pot proti Nemčiji. Večina je bila brez dodatne obleke in hrane. V znani pripovedi *Maus*, kjer Art Spiegelman predstavlja zgodbo svojega očeta, so tisti, ki jih niso postrelili po poti, po več kot sto kilometrih prispeli v majhno taborišče Grossrosen v Prusiji, kjer so jih naložili na vlak proti jugozahodu.

Čeprav so bili od tu naprej v bolj ali manj zaprtih živinskih vagonih, velik del potnikov ni preživel do končne postaje. Nekateri so shirali zaradi pomanjkanja hrane, drugi zaradi hude žeje. Vlak so namreč ustavili samo v dveh primerih: ali zato, da so sprostili pot vojaškemu transportom ali zato, da so jetniki z vagonov pometali svoje mrtve tovariše. In tako vse do konca poti v Buchenwald ali Dachau, kjer so jetniki dočakali osvoboditev. Mnogi so umrli kmalu po prihodu v novo taborišče, med njimi tudi oče pisatelja Elija Wiesla. Mraz in izčrpanost sta jih zdesetkala. Oba Wiesla sta namreč pristala na odprtih vagonih pri temperaturah globoko pod lediščem.

Sicer pa prepustimo besedo avtorju samemu, ki se iz teh dni agonije spominja predvsem dvojega, skrbi za lastno preživetje in preživetje oslabelega očeta:

»Deset dni, deset noči potovanja. [...]

Nekega dne, ko smo stali, je neki delavec vzel iz svoje malhe kos kruha in ga vrgel v enega izmed vagonov. Kako so navalili! Desetine sestradancev se je pobijalo med seboj za

nekaj drobtinic. [...] Metali so se drug na drugega, se teptali, trgali, grizli.«¹⁸⁰

Po desetih dneh so

»prispele na cilj. Bilo je pozno ponoči. Pazniki so [jih] prišli iztovoriti. Mrtve so pustili v vagonih. Izstopili so lahko samo tisti, ki so se še mogli držati na nogah. Zadnji dan je bil najbolj morilski. V [...] vagon [jih] je vstopilo sto. Izstopilo [jih] je dvajset.«¹⁸¹

Med njimi tudi Eli Wiesel in njegov oče. Toda zadovoljstvo, da sta preživela pot do Buchenwalda, je bilo kratko. Dober teden kasneje je namreč oče zaradi izčrpanosti in bolezni umrl. Eli se spomni, da se ga po tem vse do osvoboditve taborišča »ni nič več dotaknilo«. Spomni se samo, da ni »mogel jokati«, da »ni imel več solza«.¹⁸²

Še za spoznanje hujša usoda je doletela Tamasa in Josipa Schwarza. Poleg tega je Tamas, kljub temu da sta bila verjetno del istega transporta, za očetovo usodo izvedel šele kasneje. Po pripovedovanju očividcev je »umrl na postaji v Gleiwitzu, ko je žejen stopil iz vrste, da bi pobral sneg in se odžejal. Za kazen so ga Nemci ustrelili v glavo«.¹⁸³ Sam je pot preživel s pomočjo sojetnikov. Med njimi se še posebej spominja trgovca diamantov iz Antwerpna, ki mu je med potjo v odprtih vagonih

»ponudil košček kruha«.¹⁸⁴ Buchenwald je doživel kot »zelo dobro organizirano taborišče, v katerem so bili predvsem politični zaporniki«, kar je brez dvoma posledica dejstva, da ga je neki taboriščnik uspel pretihotapiti med jugoslovanske rojake, »ki so živeli v tako imenovani komuni in si med seboj vse delili«.¹⁸⁵

Nazaj v življenje ...

Približno v istem času so bile Erika, njena mati in sestra še vedno v Auschwitzu. Tokrat na toplem v vojaških barakah, nato pa »v neki šoli« v Krakovu, kjer so dočakale uradni konec vojne v Evropi.

»Potem [...] se je mama odločila, da gremo domov z romunskim transportom [...], ker je bilo zgloda dosti Romunov in Romuni so prihajali po svoje svojce v Krakov. [...] Prvi transport je bil romunski. [...] Pot je bila dolga, težka, na odprtih vagonih smo se vozili, se mi zdi, do češke meje [...] potem [pa] prek Prage v Budimpešto. V Budimpešti so nas na železniški postaji pričakali [z] židovske občine, nas spet odpeljali v neko šolo, nam dali jesti [...]«¹⁸⁶

180 Elie Wiesel, *Noč*, Didakta, Ljubljana, 2007, str. 84–85.

181 Ibid., str. 86.

182 Ibid., str. 92.

183 Zdravec, »Vsak konec je nov začetek«, str. 27.

184 Ibid., str. 26.

185 Ibid., str. 27.

186 Pričevanje Erike Fürst.

V Budimpešti so jim tudi prvič ponudili, da se izselijo v ZDA:

»Takim, kot smo bili mi, bi židovska skupnost uredila, da bi šli v Ameriko. Vendar medve s sestro nisva hoteli slišati o tem, saj sva pomnili zadnje očetove besede: <Vidimo se doma.> Bili sva prepričani, da nas oče čaka.«¹⁸⁷

Namesto v Ameriko so se napotile nazaj na budimpeško železniško postajo »na en odprt vagon, poln krompirja, in s tistim vlakom [...] potem do Sombathela, kjer [...] nas je [...] židovska občina [...] namestila pri enem gospodu. Tu smo se lahko skopale, oprale in potem [...] šle peš [...] do Kermendina.«¹⁸⁸

Od tam do Prosenjakovcev v Prekmurju so jih pogosto ustavljali »Rusi, [...] ker so mislili, da smo bogve kdo«. V Prosenjakovcih pa jih je pričakal očetov znanec in jih odpeljal v Mursko Soboto, kjer so:

»[...] našli razdejanje. En konjski hlev je bil porušen in ena klet, drvarnica je še stala. V hiši je bila partizanska vojska. Podi so bili strgani, elektrika strgana. Partizanska vojska je spala na tleh, na slami. Po našem prihodu so hišo takoj izpraznili. Hiša je izgledala nemogoče, [zato] smo bili nekaj dni [...] pri eni soboški družini. Mama je dobila kredit, ne vem, na kaj so ji kredit dali, nato so pobelili hišo, napeljali elektriko v kuhinjo, in v eno sobo dali žarnico. Spali smo na tleh, oblečeni v [...]

187 Ibid.

188 Ibid.

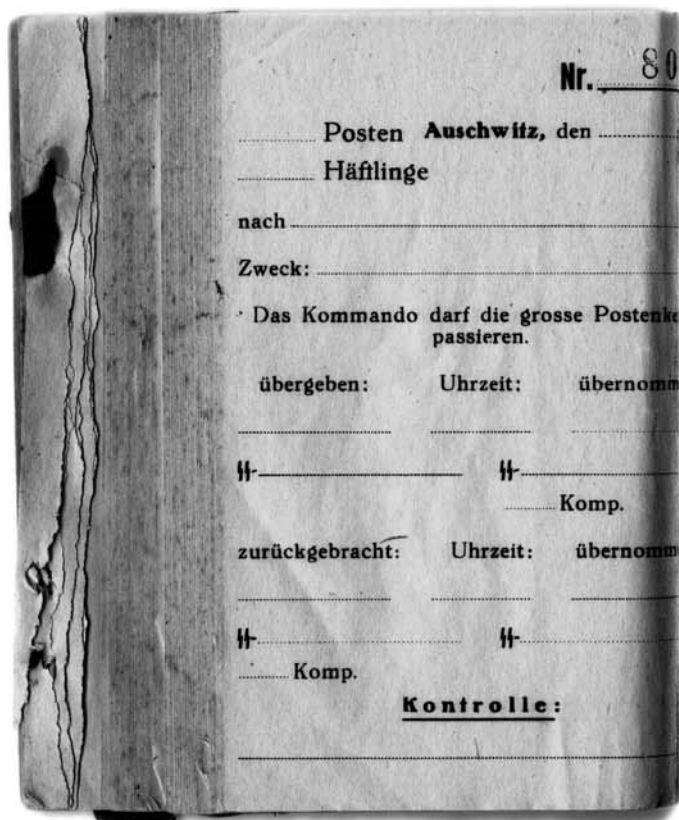
tisto, v čemer smo prišli domov iz taborišča. [...] Brez vsega. [Bivši] hlapec nam je prinesel eno malo posodo masti, sosedje so nam prinesli malo moke in tako smo počasi začele živeti.«¹⁸⁹

V približno istem času, vse tja do poletja, se je vrnilo tudi petindvajset Sobočank in Sobočanov ter triindvajset lendavskih Judov. Skupaj s preživelimi iz drugih krajev in vasi petinšestdeset ljudi ali slabih 20 odstotkov od teh, ki so jih leto pred tem deportirali. V taboriščih, na prisilnem delu in na tako imenovanem maršu smrti jih je po doslej znanih podatkih umrlo 387, med njimi tudi Erikin oče. Glede na izkušnje naših informantk in znano statistiko nasilnih smrti jih je bilo največ pobitih prav v Auschwitzu. Zato so bile po krajšem čakanju tudi Erika, njena mama in sestra, kljub nepojasnjenim okoliščinam moževе oz. očetove smrti, prepričane, da je končal prav tam. Ne nazadnje tudi zato, ker so podobno predvidevale tudi mamine sestre, ki so ga na poti z dela v Auschwitzu nazaj v Birkenau vsaj enkrat srečale in povedale, da je imel »zelo zatečene [...] in ožuljene noge«, ¹⁹⁰ zaradi česar so ga verjetno poslali v plinsko celico.

O tem, da je uprava s pregovorno nemško natančnostjo evidentirala vse premike, priča tudi obrazec, s katerim so vsak dan beležili pot na delo in prihod z dela.

189 Ibid.

190 Ibid.

Formular za beleženje dnevnih odhodov in prihodov taboriščnikov v Auschwitzu. Original, darilo Erike Fürst, hrani ZRC SAZU.

Ne glede na to je Erika po vojni pisala na »Rdeči križ v Buchenwald«, saj je po vojni »slišala neke govornice, da je oče umrl v Buchenwaldu«.191 Poleg upanja, da je to morebiti res in da oče tam okreva, jo je k temu napeljalo spoznanje, da se je več-

na preživelih vrnila domov iz drugih taborišč. Da so preživeli predvsem tisti, ki so jih izbrali za delo v tovarnah. Ne nazadnje se je tudi sama še dobro spomnila selekcij, med katerimi »je tisti tovarnar« hodil in med vrstami »do golega« slečenih žensk izbiral: »ta, ta, ta [...] in tiste [...] potem odpeljal [...] v Nemčijo«.192 Upanje ji je do neke mere vzbujala tudi izkušnja njene znanke Šarike Horvat, ki jo v pripovedi večkrat omenjamo. V to, da ni mogel preživeti Auschwitza, jo je prepričevala lastna izkušnja, zaradi katere je ob koncu pogovora za naš projekt omenila, da so med tistimi, ki so ostali v Auschwitzu do konca, po vsej verjetnosti preživele samo one tri.

Kasneje se je izkazalo, da je bilo preživelih še nekaj, po drugi strani pa so se potrdila njena opažanja, da je bilo med povratniki zelo malo moških. Statistika govori o dobri petini. Pogosteje, vsaj kar zadeva prekmursko judovsko skupnost, so preživele ženske in še te so se kmalu po vojni v veliki meri izselile iz Prekmurja. Največ jih je odšlo v Palestino in ZDA, nekaj pa v druge slovenske kraje. Erikina sestra se je z možem preselila v Maribor, kjer je kmalu zatem umrla v nenavadni nesreči pri likanju, ko ji je zagorela obleka in potem še likalna deska ...

Precej več sreče je imel Tamas B. Schwarz, ki se je iz Buchenwalda v Lendavo vračal prek Subotice in Baje, kjer je našel sorodnike po materini strani:

»Vlak je stal v Baji, kjer sem [...] na tamkajšnji postaji [...] zaustavil neko žensko in jo vprašal, ali pozna Reveszove, ki so

191 Ibid.

192 Ibid.

bili moji sorodniki in pri katerih sem bil večkrat na počitnicah. Tako sem se srečal s sorodniki, ki so me prepričali, naj stopim z vlaka in ostanem v Baji, češ da me v Lendavi ne čaka nihče in da sem jaz edini preživel član družine. To je bilo res, kajti kasneje sem izvedel, kako so umrli moji starši.»¹⁹³

Vrnimo se še za trenutek nazaj v maj 1945 in si pobleže oglejmo poskuse družine Fürst, da zaživijo kar se da normalno življenje. Erika se spominja, da sta »s sestro [...] šli že konec maja v šolo. Delali sva nostrifikacijske izpite, najprej sva imeli tečaje, potem pa izpite.« Spomni se tudi, da je

»prvo zimo hodila [...] v šolo brez nogavic [in v plašču] do kolen. Imela sem ene, stric mi je dal ene moške dokolenke in neke škornje [...] od tete. Dve teti sem imela v Martjancih in na vasi so ljudje marsikaj spravili in nam tudi vrnil. Žal v Soboti to ni bilo mogoče.»¹⁹⁴

Posebej živo ji je ostal v spominu občutek, da se ne more zbrati, da si ne more nič zapomniti. Kar se je zvečer naučila, je zjutraj pozabila. Iz tega je mogoče sklepati, da je podzavestna potreba po pozabljanju grozot preteklega leta vplivala tudi na novo pridobljeno znanje oz. pomagala pri tlačenju spomina.

Čas spomina

Pri rekonstrukciji usode judovske skupnosti nas še posebej zanima spomin nanjo; med drugim tudi zato, ker so bili procesi, podobni tistim, ki so se po vojni odvijali v Prekmurju, značilni tudi za druge dele okupirane Evrope.

V prvi vrsti kaže opozoriti na pojav, ki smo ga že omenili z omembo Erikinih težav s pomnjenjem šolske snovi. Podobno kot drugi pred nami ugotavljamo, da se je prva leta (ki so se v večini primerov raztegnila na dve desetletji) večina preživelih »zatekla« k zavestni amneziji. Razlogov za ta pojav je več, vendar priče največkrat omenjajo strah, da se jim kaj podobnega ne bi ponovilo, in željo, da bi čim prej pozabili na preživete grozote. Po drugi strani pa so kaj kmalu spoznali, da jim ljudje ne verjamejo oz. da se težko soočijo s tem, kar slišijo. Ali, kot je povedala Marija Dajč Ebenšpanger:

»Niso htjeli verovati, jer to nije istina [...] malemu unuku [...] sam rekla [...] kad je išao u školu, drugi razred [...] i on je u školi izpričal [...] i to je bila senzacija, [...] kad so me vidjele ove nastavnice, učiteljice to niso znale, kaj bi z menoj delali i to je vaš Bojan, pa to je grozno šta je izpričal.»¹⁹⁵

Takih, ki so si pri tem pomagali s sovraštvom, je, sodeč po pričevanju preživelih, relativno malo. Med njimi tudi naša

193 Zdravec, »Vsak konec je nov začetek«, str. 27.

194 Pričevanje Erike Fürst.

195 Pričevanje Marije Dajč Ebenšpanger.

Liza Berger, ki je sogovornici iz *Fundacije šoa* zaupala, da ne sovraži samo Nemcev, temveč vse, kar je nemško.¹⁹⁶

Tudi zato se je, podobno kot nekateri drugi, nekoliko lažje odločila za izselitev v Izrael, ki je po besedah Nobelovega nagrajenca za literaturo, Saula Bellowa, do neke mere »obnovil izgubljeno vero v judovstvo« oziroma »odstranil prekletstvo holokavsta«. ¹⁹⁷ Nekateri so se za odhod odločili tudi zato, ker so ostali brez partnerja ali celo brez vseh soročnikov. Del tovrstnih občutkov lahko podoživimo ob pripovedi Marije Dajč Ebenšpanger, ki ob tem, ko pove, da se njen mož ni vrnil, potoži, da jo je vse motilo:

»Sve mi je smetalo. Nisam bila z ničim zadovoljna, htijela sam nekaj drugo, a nije uspelo. Nije mi došao muž natrag, to je bila najveća katastrofa meni, da sam sama ostala, nikdje niko-ga i tako [...].«¹⁹⁸

Cilj tistih, ki so se odločili za odhod, pa ni bila samo Palestina oz. od 1948 naprej Izrael. Kar nekaj se jih je odločilo tudi za ZDA, Veliko Britanijo, celo Avstralijo ... Sodeč po

podatkih, ki jih je zbral Marjan Toš, je v novoustanovljeno judovsko državo emigrirala večina od dveh tretjin vseh, ki so po letu 1945 za vedno zapustili Prekmurje. Glede na to je bilo uničenje judovske skupnosti na severovzhodu Slovenije domala popolno. Več kot 85 odstotkov jih je bilo pobitih v času vojne, dodatnih deset pa je odšlo po njej. V Murski Soboti in Lendavi jih ni ostalo niti toliko, da bi lahko oblikovali versko skupnost.

Ker je tudi ta del uničenja judovske skupnosti Prekmurja mogoče ponazoriti z biografijo Tamasa B. Schwarzja, tudi na koncu besedo prepuščamo človeku, ki je kmalu po svojem prihodu v Izrael, kjer si je kasneje ustvaril družino, svoje ime spremenil v Yoel Shachar ...:

»[...] v Baji pri sorodnikih [...] sem dve leti obiskoval gimnazijo. Potem sem se preselil v Budimpešto, kjer sem se udeležil mladinskega cionističnega gibanja. Po bivanju na Madžarskem, v Avstriji in Franciji sem leta 1950 odpotoval v Izrael in tam leta 1953 spremenil ime. To ni bilo več nemško. Kmalu po prihodu sem bil eden od ustanoviteljev kibuca Dir v Negevski puščavi, kjer sem z družino živel več let.«¹⁹⁹

196 »[...] absolutno mrzim jih, absolutno mrzim ih [...] sve, šta je nemačko [...]«. Pričevanje Lize Berger.

197 Saul Bellow, »A Jewish Writer in America – II«, *The New York Review of Books*, November 10–23, 2011, str. 28. Citat je iz nedavno prvič objavljenega predavanja Saula Bellowa iz leta 1988. Pri Bellowu med drugim zasledimo tudi po vojni močno zasidrano prepričanje, da »sovraštvo do Judov ne zamre nikoli«, zaradi česar »ni rešitve judovskega vprašanja«. Še posebej v Evropi, kjer je bil »Jud vedno obiskovalec«, Judje nasploh pa »duhovni aboridžini modernega sveta« (*the spiritual aborigines of the modern world*) (str. 29).

198 Pričevanje Marije Dajč Ebenšpanger.

199 Zdravec, »Vsak konec je nov začetek«, str. 27. V sklepu besedila, ki je nastalo na podlagi intervjuja s Tamasom Betholdom Schwarzem oz. Yoelom Shacharjem, Zdravec dodaja, da je imel Yoel, zato ker je v času vojne ostal brez izvornih dokumentov, težave pri dokazovanju svoje identitete. Sodeč po zapisu v »lendavski matični knjigi [...]«, je namreč veljal »za mrtvega«. Potem ko je dokazal, da je živ, ga je čakalo »dolgo pravdanje«, po katerem »je dobil nazaj družinsko vilo in dosegel vrnitev dela tovarne«. Poročen z madžarsko Judinjo Rachel živi v Herzliji blizu Tel Aviva. Ibid.

Fizičnemu iztrebljenju in odhodu večine preživelih je sledila nacionalizacija judovskega premoženja. Kot omenja Marjan Toš, je:

»judovsko premoženje [...] delilo usodo zaplemb in nacionalizacij, ki so jih doživljali tudi drugi premožnejši državljani. Pri odvzemu premoženja pa ni bila odločilna nacionalna, verska ali rasna pripadnost, pač pa zgolj razredna, zato ne preseneča, da so marsikaterega Juda razglasili za osebo nemške narodnosti ali celo za člana Kulturbunda in ga razlastili na podlagi odloka predsedstva Avnoja z dne 21. 11. 1944 po prehodu sovražnikovega imetja v državno last.«²⁰⁰

Toš tudi sicer v večini svojih prispevkov jasno pokaže na absurdnost situacije oz. »paradoksalnost« procesa, v katerem so bile žrtve zaradi svoje predvojne nacionalne pripadnosti tudi formalno prevedene v storilce in na podlagi tega razlašene. Pri tem preseneča predvsem površnost sodišč, ki so »spregledala« dejstvo, da je bila večina Judov vendarle »jugoslovanskih državljanov, slovenske narodnosti, židovske vere« ali, kot opozarja tudi Erika Fürst, da so imeli v »dokumente, [...] v rojstne liste in tako naprej [...] vpisano, [...], da smo bili Slovenci«. Fürstova obenem zatrjuje, da v Prekmurju »ni bilo družine, kjer se ne bi slovensko govorilo«.²⁰¹

200 Toš, »Vrnilo se jih je samo 65«, 7 dni, tedenska priloga dnevnika *Večer*, 21. 4. 2010, str. 43.

201 Pričevanje Erike Fürst. K tematizaciji nacionalne pripadnosti se je ga. Fürst vrnila tudi ob vprašanju, zakaj je ostala, zakaj ni emigrirala tudi ona, in v odgovor kratko in odločno zatrnila, da »je [...] rada Slovenka in Prekmurka«.

Podoben cinizem je mogoče zaslediti v ravnanju nevtralne Švice oz. njenih bank. Kar nekaj povratnikov je namreč poskušalo dobiti denar, ki so ga njihovi najožji sorodniki tam shranili pred vojno. Med njimi tudi Lili Hajmer Kožič, ki je pisala v *Schweizer Bank* v Zürichu, od koder so zahtevali »šifro«. Ker te ni imela, odgovorov iz Švice ni bilo več:

»I oni meni odgovorili, kaže može biti. Ali vi nama pošaljite šifru, koja bila dana vašim roditeljima. Gdje bi ja kakvu šifru našla. Onda sam ja njima još jedan put pisala, da bi si vi toliko truda mogli uzeti, da bi vi u popisima gdje ste primili od bilo koga ne samo od mojih i našli ime Evgen i Arnold Hajmer, Murska Sobota, Jugoslavija. Na to nisam više dobila odgovora [...].«²⁰²

Takšne in podobne situacije so botrovale izrazito skromnemu spominu na judovske žrtve v prvem desetletju po vojni. Z njim so se sodobniki povojne izgradnje do poznih šestdesetih let povsod po Evropi srečevali zelo redko in v omejenem obsegu. In Prekmurje ni bilo izjema ... V enem prvih zapisov v *Obmurskem tedniku* tako na primer najdemo dokaj skopo notico Jožeta Velnarja, ki govori o tem, da so okupatorji odgnali v taborišča »tudi soboške Žide«. Poleg površnosti je v njej tudi velika mera netočnosti pri oceni (117) žrtev holokavsta. Zato pa je avtor več pozornosti namenil Aliju Kardošu, enemu osrednjih pobudnikov odporniškega gibanja v pokrajini.

Kot kaže, je samo v tem kontekstu Jud lahko nastopil tudi kot posameznik s svojo zgodbo. Članek namreč v nadaljevanju razkrije, da je bil ta revolucionar tudi dober pesnik

202 Pričevanje Lili Hajmer Kožič.

in odličen prevajalec madžarskega pesnika Sándorja Petőfija. Dokaj natančno so bili predstavljeni tudi vsi drugi udeleženci narodnoosvobodilnega boja. Ob Aladarju Kardošu še Eugen Kardoš, Koloman Hajmer, Ferit Hiršl, Kolman Hiršl, brata Fürst, Ignac Boroš in Zoltan Boroš iz murskosoboškega okoliša ter Ernest Balkany, Desider Majer, Beno Teichman, Zoltan Strasser in Stjepam Blum iz Lendave. Skoraj vsi so se odporniškemu gibanju priključili leta 1941 in večina jih je v istem ali naslednjem letu padla v partizanskih enotah na Hrvaškem ali končala v koncentracijskem taborišču oz. na prisilnem delu.²⁰³

Če bi za Alija Kardoša še lahko trdili, da je bil idealist, sanjač brez resnega poklica, skratka, vihravi intelektualec, pa tega gotovo ni mogoče trditi za pivovarja Majerja, knjigarnarja Balkanyja ter odvetnika Teichmanna in Strasserja. Podobno kot to ni mogoče trditi za skoraj sto trgovcev in osem uslužbencev, fotografa, krojača, zdravnika, profesorja glasbe, geometra, brivce, tiskarje in prevoznike, ki sicer niso sodelovali pri odporniškem gibanju, pa jih je vendarle doletela enaka usoda. Ali, povedano drugače, skupaj z njihovimi ženami in več kot šestdesetimi otroci in mladostniki je izginil večji del pokrajinske elite. Natančnejša analiza poklicne strukture žrtev holokavsta v Prekmurju kaže na to, da je podobno kot v drugih delih srednje in vzhodne Evrope v genocidu nad Judi izginila gospodarska, kulturna in družbena elita pokrajine.

203 Več o tem Romano, *Jevreji Jugoslavije*, str. 263 in Ferdo Godina, *Prekmurje 1941–1945*, Pomurska založba, Murska Sobota, 1967, str. 85.

Dr. Aleksander Vály, odvetnik iz Murske Sobote, med meritvami nacionalizirane zemlje leta 1932 ali 1933. Sodeč po poizvedbah Borisa Hajdinjaka, je umrl v taborišču Flossenburg. Žena, ki je osvoboditev dočakala v Bergen-Belsnu, kamor je prišla prek Dachaua, in sin, ki je v tridesetih letih odšel študirat v ZDA, sta vojno preživelata. Fotografija je last Julijane Zrim.

V pričujoči statistiki so žal spregledane predvsem podjetnice in trgovke. Čeprav so ženske po poroki običajno prenehale redno delati v trgovini, skladišču, obrtni delavnici, gostilni ali mesariji, njihov prispevek k družinskemu

podjetju še zdaleč ni bil zanemarljiv. Preglednica, na katero se sklicujem, prav tako ne priča o delu samskih žena, ki so, kot kaže primer družine Erike Fürst, torej družine Hirschl, pomagale v družinskih trgovinah. Omenjena statistika namreč ne vključuje žena, ki se zaradi predsodkov okolja ali ortodoksnosti očetov niso mogle poročiti in so zato še naprej delale v različnih družinskih obratih. Vse te se skrivajo v največji skupini (131) »domaćic« oz. »gospodinj«, med katerimi so bile nekatere gotovo tudi trgovke in obrtnice.

Na podlagi tovrstnih podatkov prav tako ni mogoče natančneje rekonstruirati lastniških razmerij, lahko pa pritrdimo splošni ugotovitvi, da je bila velika večina trgovin, gostiln in mesarij v lasti judovskih družin. Kategorij »posestnik«, »fabrikant«, »lastnik firme ali podjetja« ipd. statistika Zveze judovskih občin Jugoslavije v Beogradu ne premore, zato moramo slednje iskati v kategoriji »trgovac«. In vsi ti so za vedno izginili spomladi in poleti leta 1944 ... in vsi ti so v lokalni spominski pokrajini domala v celoti spregledani.

O tem in o povojnem odnosu lokalne oblasti do prekmurskega judovstva zgovorno priča tudi uničenje sinagoge v Murski Soboti. Sredi leta 1949 jo je za 500.000 dinarjev kupil Mestni ljudski odbor Murska Sobota, ki je pet let zatem sprejel sklep o njeni rušitvi. Več sreče je imela sinagoga v Lendavi, ki po obnovi v devetdesetih letih prejšnjega stoletja služi kot prireditveni prostor.

Podobna je bila tudi usoda sinagoge v Beltincih. Preprosto enodružinsko hišo, ki so jo v sinagogo spremenili leta

1859, je, sodeč po raziskavah Bojana Zadravca,²⁰⁴ nedvoumno najboljšega poznavalca beltinške judovske skupnosti, doletela enaka usoda kot judovsko pokopališče v tem kraju. Potem ko so leta 1943 pokopali zadnjega Juda Jana Ebenšpangerja, »je bilo judovsko pokopališče v Beltincih dobesedno izropano. Ohranjen ni niti en spomenik«.²⁰⁵

Za spoznanje več sreče je imelo veliko večje judovsko pokopališče v Murski Soboti, ki so ga po predhodnem soglasju predstavnikov Zveze judovskih občin Jugoslavije premestili.²⁰⁶ A tudi v tem primeru se je ohranila le peščica spomenikov. Od približno 65 nagrobnikov, kolikor jih je konec vojne dočakalo nepoškodovanih, so jih konec sedemdesetih let peščico prenesli v spominski park z uradnim pojasnilom, da gre za spominsko obeležje na mestu »židovskega pokopališča« in »v spomin židovskim žrtvam fašizma in nacizma«.²⁰⁷

204 Bojan Zadavec, »Židje v Beltincih«, rokopis, Beltinci, 2006. Zadavec sodi med najpomembnejše avtorje poljudnih člankov o prekmurskih Judih. Na podlagi njegovih odkritij in intervjujev s preživeli Judi v Sloveniji, ZDA in Izraelu se v zadnjem desetletju izrisuje vse bolj jasna podoba deportacije in uničenja judovske skupnosti na severozahodu Slovenije.

205 Ibid. Gl. tudi Toš, *Zgodovinski spomin*, str. 130.

206 Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd. Sedež je bil v zdajšnji Ulici kralja Petra 71a, kjer je tudi Judovski zgodovinski muzej (*Jevrejski istorijski muzej*), v katerem je shranjenega tudi nekaj gradiva o slovenskih Judih. Tudi ta podatek dolgujemo Marjanu Tošu.

207 Toš, *Zgodovinski spomin*, str. 130.

Spominsko obeležje na mestu nekdanjega judovskega pokopališča v Murski Soboti. Fotografija Marko Zaplatil.

Najbolj ohranjen del judovske kulturne dediščine Prekmurja ostaja judovsko pokopališče v Dolgi vasi pri Lendavi, ki na približno dva tisoč kvadratnih metrih sence cipres skriva 191 nagrobnikov in osrednji spomenik v spomin »žrtvam fašizma«. ²⁰⁸ Slednjega je v spomin na 387 ubitih Judov leta 1947 postavila skupina štirih preživelih iz Auschwitza; med njimi gospoda Weiss in Blau iz Lendave in njun tovariš Fürst iz Murske Sobotice. Pokopališče je razdeljeno v tri dele, v okviru katerih se še vedno jasno kaže nekdanja ureditev. ²⁰⁹ V pokopališču lahko vstopimo samo skozi manjšo zgradbo, ki po osnov-

208 Viri navajajo različno število nagrobnikov, in sicer od 128 (Gašpar in Lazar, Židje v Lendavi), 176 (Dolga vas pri Lendavi, judovsko pokopališče, dostopno na: <http://www.slovenia.info/?kul_zgod_znamenitosti=6243&lng=1>) do 181 (projektna naloga dijakov 3. letnika gimnazije v Lendavi v šolskem letu 2008/2009 z naslovom *Holokavst – popis spomenikov na judovskem pokopališču v Dolgi vasi*).

209 Nazorno ponazoritev lahko najdemo tudi na spletni strani <<http://www.arzenal.si/zidovski-spomeniki/spomeniki>>.

ni obliki spominja na krščansko mrliško vežico, na stenah katere najdemo dve spominski plošči. Na eni je napis: »V spomin pokopanim na pokopališču v Beltinich«, na drugi, starejši, pa je letnica gradnje objekta. Gre za leto 1905, ko je versko dobrodelno društvo Hevra vodil Jakab Schwarz.

Večina napisov na betonskih, kamnitih, redkeje pa tudi marmornih nagrobnikih je v madžarščini, sledijo hebrejski in slovenski, najmanj pa je v nemščini zapisanih imen in besed slovesa. Madžarski napisi sledijo madžarskemu pravopisu, kar pomeni, da je priimek pred imenom, poročena ženska, pokopana ob možu, pa se navaja kot žena, npr. žena *Bena Wortmanna* oz. *Wortmann Benone szul*. Podobno velja za zapis letnic, kjer dnevi sledijo mesecem. Na večini nagrobnikov je zapisan datum rojstva, datum smrti, tu in tam tudi starost umrlega, npr. *Elt 69 evet* (živel 69 let). Neredko naletimo tudi na imena ubitih v taboriščih, pri čemer najpogosteje nastopa Auschwitz, zapisan tudi kot *Ausvic* ali *Aušvic*.

Podobno kot vrsta spomenikov na ljubljanskem osrednjem pokopališču Žale je tudi nekaj spomenikov dolgovaškega pokopališča preživelu manjše skrunitve. Na dveh, treh spomenikih v osrednjem delu je namreč še vedno zaslediti ostanke rdeče barve. Poznavalci tovrstne desekracije to početje pripisujejo za srednjeevropski prostor tipičnemu antisemitizmu brez Judov, ki ga avtor, skupaj z Ireno Šumi, nekoliko podrobneje obravnava v dvanajstem zvezku serije *Jews and Slavs*. ²¹⁰ Doslej

210 Wolf Moskovich, Oto Luthar in Irena Šumi, *Jews and Slavs. Jews and Anti-semitism in the Balkans*, Jeruzalem, Ljubljana, 2004.

nam je uspelo odkriti samo to, da je do skrunitve prišlo oktobra 1988, da je prijavo podala ena sama oškodovanka in da do obravnave ni prišlo, ker je storilec ostal neznan (sic!).²¹¹

Povzetek nekaterih ugotovitev iz te tematizacije je obenem tudi najboljša iztočnica za oblikovanje sklepa pričujoče razprave, s katero smo želeli opozoriti na »odpornost« antisemitizma oz. na nekatere nove oblike sodobnega antisemitizma. Za lažje razumevanje moramo pri tem opozoriti na večkrat obravnavano podobo Judov in judovstva v slovenski literaturi. Še posebej zanimivo je delo prekmurskega pisatelja Miška Kranjca, v katerem Judje nastopajo kot izkoriščevalci revnega prekmurskega človeka; najpogosteje so v vlogi judovskega trgovca, ki ne goljufa in krade zato, ker je izkoriščevalec, temveč zato, ker je Jud.²¹² Skratka, za Kranjca je »Žid« predvsem »Žid«, zaradi česar so posamezni literarni zgodovinarji in družboslovci v njegovih spisih odkrivali nezgrešljive sledi lokalnega antisemitizma druge polovice 19. stoletja.

Pri tem je po eni strani šlo za poudarjeni antisemitizem vodilnih predstavnikov rimokatoliške cerkve, po drugi pa za primere populističnega sovraštva do Judov, pri čemer se je oboje napajalo pri nereflektiranem povzemanju predsodkov iz drugih delov monarhije, zlasti z Dunaja. Med cerkvenimi dostojanstveniki sta s svojim odkritim protijudo-

vstvom izstopala škofa Anton Mahnič in Janez Evangelist Krek. Prvi je odkrito pozival na vojno proti judovstvu,²¹³ drugi pa je vernike prepričeval, da so Judje posredniki najbolj škodljivih vplivov.

Pri tem je mislil predvsem na »individualizem«, »liberalizem« in »socializem«. Jude je predstavljal kot lene, samovšečne in prostaške, v lokalno zgodovino antisemitizma pa se je vpisal s trditvijo, da so v okolju, kjer imajo oblast Judje, krščanska ljudstva obsojena na smrt.²¹⁴

Višek militantnega antisemitizma predstavlja čas druge svetovne vojne oz. stališča skrajno konservativnega političnega katolicizma, ki ga je poosebljal Lambert Erlich s svojimi nastopi proti »judovskemu satanizmu«, ki se skuša dokopati do zakladov narodnega bogastva drugih narodov.²¹⁵

213 Anton Mahnič, *Rimski katolik*, str. 340 (nav. po Egon Pelikan, »Antisemitismus ohne Juden in Slowenien«, v: Wolfgang Benz, *Jahrbuch fuer Antisemitismusforschung* 15, Metropol Verlag, Berlin, 2006, str. 185–199.

214 Janez Evangelist Krek, *Socializem*, Slovenska kulturna gospodarska zveza, Ljubljana, 1901 (nav. po Egon Pelikan, »Antisemitismus ohne Juden in Slowenien«).

215 *Stráža v viharju*, 1. oktober 1936 (nav. po Pelikan, »Antisemitismus ohne Juden in Slowenien«). Erlichov militantni antisemitizem se je po eni strani napajal pri že omenjeni antisemitski tradiciji slovenske rimokatoliške cerkve, po drugi strani pa pri njenih odmevih v popularnih medijih. Na tem mestu mislimo predvsem besedila v koledarju Društva sv. Mohorja, ki so ga v Celovcu sredi prejšnjega stoletja ustanovili štirje slovenski duhovniki in učitelji. V vsakoletnih publikacijah, ki jih poznamo pod skupnim imenom »mohorjana«, je predvsem v zadnji četrtini mogoče srečati trditve, »da se Judov povsod branijo oz. da »kamor se Judje naselijo, uboža kmalu ves kraj« (gl. tudi Rolanda Fugger Germadnik, »Podoba Juda v mohorjani v drugi polovici 19. stoletja«, v: *Vse za zgodovino, zgodovina za vse*, letn. XVII, št. 1, 2010, str. 19–29, str. 23). Predvsem veliko protijudovske nastrojenosti ponujajo opisi procesa proti Dreyfusu. Vsi avtorji člankov o tej temi so namreč prepričani, da so »Židje [...] porabili ves vpliv in denarno moč, da bi dokazali njegovo nedolžnost«. Ibid.

211 Ozadje skrunitve je na policijski postaji Lendava in na okrožnem sodišču v Murski Soboti raziskala Kladija Sedar z Zgodovinskega inštituta Milka Kosa ZRC SAZU.

212 Gl. tudi Miha Kovač, »O Mišku Kranjcu, komunistični partiji, razrednem redukcio-nizmu in nacionalsocialistični ideologiji«, *Problemi*, letn. 25, št. 277, 1987, str. 35–40. Avtor v razpravi predstavi rezultate analize vsebine *Treh novel*, pri čemer se Kranjčev antisemitizem še najbolje kaže v že omenjeni noveli *Režonja na svojem*.

Antisemitizma sredine prejšnjega stoletja, vključno s prikritim antisemitizmom po drugi svetovni vojni, pa ni mogoče razbrati samo v tako imenovani visoki literaturi, temveč v najrazličnejših situacijah vsakdanjega življenja; od časopisnih karikatur do na videz ironičnih, v resnici pa rasističnih opazk, ki so jih bili deležni preživeli ves čas po koncu vojne.

Do sprememb je prišlo šele v zadnjem desetletju, ko sta Jude odkrili druga in tretja povojna generacija, ki Cigane povsem samoumevno naslavlja z Romi in Žide z Judi. Zasluga za to odkritje gre seveda v celoti njihovim učiteljem in učiteljicam in profesorjem in profesoricom, ki so jih ob običajni pripovedi o holokavstu soočili tudi z dogajanjem v Prekmurju in jim poleg knjig in časopisov pomagali odkriti tudi vpogled v judovsko spomeniško pokrajino. Tako so denimo srednješolke in srednješolci iz lendavske gimnazije prečesali judovsko pokopališče v Dolgi vasi in odkrili nekaj dodatnih nagrobnikov, učenke in učenci Osnovne šole III v Murski Soboti pa izdelali zanimivo e-knjigo z naslovom *Judje v Prekmurju*.²¹⁶ Tako odkrivanje zaraščenih spomenikov kot tudi oblikovanje elektronske knjižice v veliki meri prerašča običajne seminarske naloge. O tem pričata tako doslednost pri odkrivanju pozabljenega pokopališča kot tudi preiščljena struktura besedila, ki že v samem uvodu

216 E-knjiga *Judje v Prekmurju* je nastala v okviru razpisa Ministrstva za šolstvo in šport RS; projekt z naslovom »Stisni roko v pest« je bil namenjen obeležitvi 70. obletnice upora proti okupatorju in 20. obletnice neodvisnosti države Slovenije. Učiteljice angleščine, slovenščine in zgodovine so s pomočjo računalničarke in knjižničarke ugotovile, da je učence najbolj pritegnila prav usoda prekmurskih Judov.

ugotavlja, da so Judje sestavni »del slovenske zgodovine«. Poleg tega so učenci pod vodstvom sedmih mentoric pregledali vso relevantno literaturo in prečesali najnovejše podatke na internetu. Glede na to so s presenetljivo natančnostjo rekonstruirali predzgodovino in zgodovino lokalnega holokavsta in postregli z aktualnimi podatki o času in obsegu deportacije, pa tudi o naraščajočem številu Judov v Sloveniji po letu 1990. Poleg tega so obiskali nekaj preživelih taboriščnikov in izvedeli nekaj o življenju Judov pred vojno (»Na vprašanje, ali je bilo pred vojno zaznati kako sovraštvo do Judov, je Elizabeta odgovorila, da da, predvsem s strani nejudovskih trgovcev, ki so jim bili nevoščljivi zaradi njihovih uspehov.«) in o razmerah v koncentracijskih taboriščih (»Vsako jutro so se morali sleči in iti stati v mrzlo mlako. Voda jim je segala do ust. To se je dogajalo v času, ko je voda že zmrzovala.«). Če temu dodamo še pojasnilo osnovnih pojmov, npr. kaj je sinagoga, in zanimiv slikovni material, ki je nastal na podlagi fotografij učenk in učencev, lahko ugotovimo, da se je popolnoma zabrisana podoba o Judih in njihovi kulturi začela postopoma jasni, obenem pa tudi to delo kaže, kako globoko je bil potlačen spomin na lokalni antisemitizem ter njegove posledice.

NAMESTO EPILOGA

Tudi zato, predvsem pa zaradi dejstva, da je bila judovska preteklost Prekmurja odkrita šele tik pred prelomom tisočletja, zaradi česar čaka raziskovalke in raziskovalce na tem področju še veliko dela, namesto običajnega sklepa ponujam nabor odprtih vprašanj in eno najbolj žalostnih fotografij v zgodovini Prekmurja.

Skupinska fotografija povratnikov iz koncentracijskih taborišč na vrtu Walyjeve vile v Murski Soboti leta 1945. Fotografija je last Erike Fürst.

Na fotografiji je skupina šestnajstih preživelih Judinj in Judov v družbi prijateljev in znancev, večinoma nekdanjih sodelavcev. Slaba tretjina vseh preživelih torej. Zaradi počasnega okrevanja v različnih zbirnih taboriščih so se mnogi vrnili šele kasneje, fotografija na vrtu vile odvetnika Aleksandra

Vályja pa je nastala že poleti 1945. V vili je namreč bila nekaj časa skupna kuhinja za povratnike iz taborišč in druge žrtve vojne. Tudi zato je ta fotografija nekaj posebnega. Predstavlja namreč enega redkih dokumentov iz časa takoj po vojni. Na resnih, skoraj mrkih obrazih, ki se jih le tu in tam dotakne senca smeha, namreč ni mogoče razbrati samo fizične utrujenosti, temveč tudi emocionalno stisko, ki se kaže skozi trpko, skoraj melanholično žalost. Slednja se najlepše odraža na obrazu Lize Berger v središču fotografije (v srednji vrsti, osma z leve), ki izdaja prisotnost in odsotnost obenem, obet nasmeška pa zakrije z zamaknjenim pogledom mimo kamere.

In prav obraz Lize Berger je najboljše izhodišče za ugotovitev, da so tudi po odkritju holokavsta njegove osrednje žrtve v veliki meri ostale nevidne in brez glasu.²¹⁷ Po mnenju Omerja Bartova, profesorja na ameriški univerzi Brown, so se zgodovinarji, sociologi, filozofi, pravniki, antropologi vse do začetka sistematičnega zbiranja pričevanj v poznih osemdesetih letih ukvarjali predvsem z nacistično ideologijo, z razmerjem med kapitalizmom in komunizmom ter njunimi morebitnimi posledicami za izbruh vojne, z opredelitvijo genocida,²¹⁸ same žrtve in njihovo trpljenje pa so še naprej ostale nevidne.

K temu so deloma prispevali tudi sami povratniki, ki zaradi hude travme pogosto niso hoteli ali mogli govoriti o razmerah v taboriščih. Del odgovornosti gotovo nosijo tudi lju-

²¹⁷ Omer Bartov, »The Holocaust as 'Leitmotif' of the Twentieth Century«, v: *Zeitgeschichte*, letn. 31, zv. 5, september/oktober 2004, Studienverlag, Innsbruck, str. 316.

²¹⁸ Za avtorja poimenovanja velja Ralph Lemkin, pojem pa se je uveljavil po letu 1948 na podlagi resolucije Združenih narodov oz. v času sojenja nacističnim zločincem v Nürnbergu.

dje iz njihovega domačega okolja oz. okolja, v katerega so se priselili. Po eni strani zato, ker niso hoteli ali niso mogli verjeti, da so se takšne grozote sploh lahko zgodile, po drugi strani pa je prihajalo do bolj ali manj (ne)posrečene primerjave z njihovim lastnim trpljenjem. Podoben vzgib je mogoče srečati tudi med slovenskimi revizionisti, ki interpretacijo holokavsta dopolnjujejo z usodo po vojni pobitih domobrancev. Tudi v tem primeru se namreč pojavljajo opredelitve, kot so genocid, polja smrti in podobno.

V takih primerih morda ni odveč znova prelistati drobne, a zelo pomembne knjižice nemškega filozofa Karla Jaspersa z naslovom *Vprašanje krivde*, ki je dvajset let po vojni zapisal, da so vsi Nemci dolžni priznati svojo krivdo. Pri tem je mislil tako na tiste, ki so bili krivdno in politično odgovorni, kakor tudi na one, ki jih je zadela moralna in metafizična krivda. Ne nazadnje tudi zato, ker se ne morejo izgovarjati na ukaze («zločini ostanejo zločini tudi, če so zukazani»²¹⁹) oz. ne morejo brez sence dvoma trditi, da so storili vse, kar je bilo v njihovi moči, da bi zločin preprečili ...

Tudi zato bi se morali v Sloveniji pogosteje zgledovati po podobnih primerih iz drugih delov Evrope. Tukaj mislimo predvsem na Nizozemsko in skandinavske države, med katerimi izstopa Norveška z nedavnim odprtjem posebnega Centra za preučevanje holokavsta in verskih manjšin, katerega osrednja muzejska razstava je posvečena deportaciji in uničenju norveške judovske skupnosti. Norveška vlada je leta 1999 v ta namen odstopila ogromno meščansko vilo, v kateri je med vojno bival

vodja norveških kolaboracijskih enot Vidkun Quisling.

Norveški primer je za Slovenijo oz. za Prekmurje zanimiv iz več razlogov. Prvič zaradi obsega žrtev. Oktobra in novembra 1942 ter marca 1943 so z Norveške deportirali 767 oz. tretjino vseh Judov na Norveškem. Podobno kot Judje iz Prekmurja so bili tudi norveški Judje v veliki večini pobiti v Auschwitzu in podobno kot v Murski Soboti, Lendavi in drugih krajih Prekmurja so tudi v Oslu in drugih norveških mestih v prvem delu deportacije sodelovali lokalni policisti. Še več, v Oslu so jim priskočili na pomoč tudi lokalni taksisti in deportirance v pristanišče prepeljali kar zastonj. S tem pa se podobnost med Prekmurjem in Osloom tudi konča. Norveška vlada se je namreč leta 1996 odločila, da bo dve tretjini odškodnine žrtvam namenila raziskovanju holokavsta oz. posebni fundaciji. Zato poleg že omenjene razstave v tako imenovani Villi Grande deluje tudi raziskovalni center s posebno knjižnico in potrebnimi spremljevalnimi prostori, vključno s kavarnico. Še bolj kot to pa je pomembna ambicija norveških oblasti, da središče norveške kolaboracije dekontaminirajo prav z ohranjanjem spomina na njene žrtve. Popularno preimenovanje Centra v Hišo sramote pa zgovorno priča o odločnem nastopu proti kakršnemu koli obujanju tradicije norveškega nacionalsocializma s Halldisom Needardom Ostbyjem in Vidkunom Quislingom na čelu.

V Prekmurju ali za Prekmurje to nalogo za sedaj opravlja Sinagoga v Mariboru in nekaj posameznic in posameznikov iz drugih ustanov, v okviru manjših, predvsem pa občasnih projektov. Pri tem kaže še posebej opozoriti na to, da je njihovo delo občasno deležno grobih napadov nacionalistov in

219 Karl Jaspers, *Pitanje krivice*, Freeb92/samoizdat/K.V.S., Beograd 1999, str. 21.

neonacistov zadnje generacije. Med njimi izstopajo posamezniki, ki časopisne objave člankov, ki tematizirajo judovsko preteklost, pospremiijo s trditvami, da »holokavsta ni bilo«, da so »Judje [...] najbolj izkoriščevalski narod, ki hoče imeti vse ostale za hlapce, da Nemci niso »napadli židov«, temveč »židi [...] Nemce« oz. delovanje direktorja zavoda razumejo kot »gonjenje holokavsta do onemoglosti«. Če temu dodamo običajno primerjavo med holokavstom in aktualnimi dogodki v Gazi in Izraelu nasploh oz. občasno pisanje po fasadi centra Sinagoga oz. poškodbe oznak, ki do njega vodijo, se pred nami izriše slika običajnega antisemitizma brez Judov. Posledica tovrstnega odnosa je tudi nadvse skromna spominska pokrajina. Poleg judovskega pokopališča v Dolgi vasi, lendavske sinagoge, ostankov pokopališča v Murski Soboti, na katerega spominja borna peščica nagrobnikov ..., na usodo prekmurskih in štajerskih Judov spominjajo samo spominski tlakovci²²⁰ v Mariboru in spomenik pred murskosoboško železniško postajo. Prebivalci Murske Sobotne ga poznajo pod dvoumnim imenom *Pozabljeni kovček ...*

220 Na pobudo Mariborske knjižnice, Prve gimnazije Maribor, Sinagoge Maribor in Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti je idejni vodja projekta Spominski tlakovci (*Stolpersteine*) Gunter Demnig, prvih 12 tlakovcev postavil sredi julija 2012. To so tudi prvi slovenski »spotakljivci« med 35.000, ki jih je Demnig v sodelovanju z lokalnimi pobudniki postavil od leta 1994 v »750 krajih od Belgije do Ukrajine«. Glej Boris Hajdinjak, »In vendar so Židi bili«, *V soboto, Večer*, 14. 7. 2012, str. 24.

DODATEK

Leksikon antisemitizma, nacizma in holokavsta²²¹

dokončna rešitev, dobesedno »dokončna rešitev judovskega vprašanja« – Nationalsocialistična oznaka za pregon in poboj Judov, živčih v Nemčiji in na vseh območjih Evrope, ki jih je zasedla nemška vojska in so bila pod nadzorom nemškega rajha.

Adolf Hitler je svojo namero, da uniči Jude, javno razkril že 30. januarja 1939 v govoru pred parlamentom: »Če bi mednarodnemu finančnemu judovstvu v Evropi in zunaj nje slučajno uspelo narode še enkrat pahnuti v svetovno vojno, tedaj se to ne bo končalo z boljševizacijo zemlje in z zmago judovstva, ampak z uničenjem judovske rase v Evropi!«

Izraz »dokončna rešitev judovskega vprašanja« se prvič pojavi 12. marca 1941 pri Adolfu Eichmannu, vodji preselitvenega in judovskega oddelka, ki je še najbolj znan po imenu oz. kratiki Oddelek IV B 4 RSHA, in 29. maja 1941 v ukazu rajhovske varnostne službe gestapovskim organom kot napotek na »prihajajočo dokončno rešitev judovskega vprašanja«. Mimogrede, Boris Hajdinjak je v svojih časopisnih člankih in referatih že nekajkrat opozoril, da je bil ta zloglasni zločinec vsaj enkrat tudi v Mariboru, in sicer pomladi leta 1941.

V tem času je bilo na Poljskem v množičnih usmrčitvah, ki so

221 Deloma povzeto po Hilde Kammer, Elisabeth Bartsch, *Jugendlexikon. Politik*, Rowolth Taschenbuch Verlag, Hamburg 2006.

jih izvajali posebni oddelki SS, umorjenih že na tisoče Judov; začelo se je prevažanje poljskih Judov v gete in koncentracijska taborišča. Od 22. junija 1941 so nemškimi vojaškimi enotami, ki so vkorakale v Sovjetsko zvezo, sledili posebni oddelki z nalogo, da dosežejo »čim obsežnejšo odstranitev Judov«.

31. julija 1941 je Hermann Göring šefu varnostne policije in SD ter vodji rajhovske varnostne službe Reinhardu Heydrichu izdal pisni nalog, po katerem je treba množični umor načrtno organizirati: »Dalje Vas pooblašчам, da mi kmalu predložite celostni načrt organizacijskih, stvarnih in materialnih ukrepov za izvršitev predvidene dokončne rešitve judovskega vprašanja.« Ta poziv k obsežni organizaciji »dokončne rešitve judovskega vprašanja« je bil izpolnjen 20. januarja 1942 na konferenci v slikovitem predmestju Berlina ob jezeru Wannsee, ki so se je udeležili vsi ustrezni uradi in ministrstva. Septembra 1941 – štiri mesece pred konferenco v Wannseeju – so v Auschwitzu izvršili prve poskuse poboja ljudi s strupenim plinom. Oktobra 1941 je bil izdan prvi ukaz za deportacijo Judov iz nemškega rajha. 23. oktobra je sledila prepoved emigracije. Decembra 1941 so v uničevalnem taborišču Chelmo/Kulmhof na Poljskem začeli z množičnim pobjem v premičnih plinskih celicah, v katere so dovajali motorni plin. Konferenca v Wannseeju torej ni bila namenjena sprejetju množičnega poboja, ampak koordinaciji že izvršenih in načrtovanju prihodnjih ukrepov.

Vodenje sistematične izvedbe dokončne rešitve je prevzela rajhovska varnostna služba, najmočnejša služba institucije rajhovskega vodje SS in šefa nemške policije.

Od leta 1942 so v koncentracijska in uničevalna taborišča

množično prevažali Jude iz vseh dežel pod nacionalsocialistično vladavino. V koncentracijskih taboriščih so do izčrpanosti izkoriščali njihovo delovno silo, zaporniki so umirali zaradi trpinčenja in zaradi posledic medicinskih eksperimentov. V uničevalnih taboriščih so jih ubijali v plinskih celicah in množičnih usmrčitvah, njihova trupla so potem zažgali v taboriščnih krematorijih ali jih zakopali v množična grobišča. Besede generalnega guvernerja Poljske Hansa Franka z dne 16. decembra 1941 so postale kruta realnost: »Sočutje bomo imeli samo do nemškega naroda in do nikogar drugega na svetu [...] In kaj naj se zgodi z Judi? [...] Jude moramo uničiti, kjer koli jih že srečamo.«

Evropske države po rezultatih raziskav, ki se opirajo skoraj izključno na dokumente SS, štejejo med žrtve »dokončne rešitve« približno pet milijonov Judov.

Zakon o zaščiti krvi – Je bila oznaka za Zakon o zaščiti nemške krvi in nemške časti, ki ga je nemški parlament sprejel 15. septembra 1935 na strankarski dan NSDAP v Nürnbergu. Ta zakon je prepovedal zakonsko zvezo med Judi in Nejudi ter izvenzakonski spolni odnos med njimi. Zakon o zaščiti krvi je skupaj z Zakonom o državljanih rajha, ki je bil sprejet istega dne, spadal k nacionalsocialističnim nürnberškimi ravnim zakonoma, ki se imenujejo tudi nürnberški zakoni.

Začetek Zakona o zaščiti krvi se je glasil: »Prežet s spoznanjem, da je čistost nemške krvi predpostavka za obstoj nemškega naroda, in navdahnjen z neuklonljivo voljo, da zavaruje nemški narod v prihodnje, je reichstag enoglasno sprejel sledeči zakon.«

Zakon je v prvem členu odločil: »Zakonske zveze med Judi in državljani nemške ali sorodne krvi so prepovedane«; v drugem paragrafu je bilo predpisano, da je »izvenzakonsko občevanje med Judi in državljani nemške ali sorodne krvi« prepovedano. Kršitve so kaznovali z zaporom ali kaznilnico.

Pojma »čistost nemške krvi« in »nemške ali sorodne krvi« označujeta nacionalsocialistično rasno vedo, po kateri naj bi bili ljudje razdeljeni na višje in manjvredne rase, kri pa naj bi bila nosilka rasnih lastnosti. Kot Nemcem sorodni so »v bistvu veljali evropski narodi ... brez tujih krvnih primesi«.

Kdo naj bi veljal za Juda, ni bilo določeno v Zakonu o zaščiti krvi, ampak šele v prvi izvršni odredbi k Zakonu o državljanih rajha z dne 14. novembra 1935: »Jud je, kdor izvira iz najmanj treh rasno gledano judovskih starih staršev ... Stari starši veljajo brez nadaljnega za popolnoma judovske, če so pripadali judovski verski skupnosti.«

Ta stavek jasno kaže, da nacionalsocialisti niso mogli določiti pojma Jud zgolj na podlagi svojega rasnega nauka. Kot dokaz pripadnosti domnevno manjvredni človeški rasi jim je služila pripadnost verski skupnosti.

V prvi izvršni odredbi k Zakonu o zaščiti krvi z dne 14. novembra 1935 je bilo določeno, da mora zakonske zveze med »državljani nemške ali sorodne krvi« in »judovskimi mešanci« odobriti notranji minister rajha in zastopnik firerja. Kot »judovski mešanci« – spet po določilih prve izvršne odredbe k Zakonu o državljanih rajha – so bili opredeljeni ljudje z dvema judovskima starima staršema, ki sta bila v uradniški govorici označena kot »mešanca 1. stopnje« ali tudi kot Po-

ljuda; »judovski mešanci« z enim samim judovskim starim staršem so bili označeni kot »mešanci 2. stopnje«. »Mešanci 2. stopnje« so bili izenačeni z ljudmi »nemške krvi«. Njim je bila po odredbi prepovedana zakonska zveza z Judi.

6. paragraf prve izvršne odredbe k Zakonu o zaščiti krvi je določil razširitev zakonske zveze, ki jo je bilo mogoče poljubno interpretirati: »Zakona se tudi ne sme skleniti, če je od njega mogoče pričakovati potomstvo, ki bo ogrozilo ohranjanje čistosti nemške krvi.« To določilo se je nanašalo tudi na zakonske zveze med Nemci ter Sinti in Romi (Cigani) ali črnici.

Poleg prepovedi zakonskih zvez je Zakon o zaščiti krvi vseboval dve nadaljnji prepovedi: Judom je bilo prepovedano izobesiti rajhovsko ali nacionalno zastavo. Poleg tega je Zakon o zaščiti krvi judovskim državljanom prepovedoval zaposlovati nejudovske uslužbenke v njihovih gospodinjstvih.

nürnberški zakoni – S tem izrazom svetovna javnost označuje dva razvpita zakona, ki sta bila razglašena 15. septembra 1935 na nürnberškem strankarskem dnevu NSDAP. Z Zakonom o državljanih rajha so bili vsi nemški državljani judovske vere ali z dvema starima staršema judovske vere degradirani na ljudi z omejenimi pravicami. Zakon o zaščiti nemške krvi in nemške časti, imenovan tudi Zakon o zaščiti krvi, je prepovedal in kaznoval zakonsko zvezo med Nejudi in Judi. Pregaňjanje Judov – ki se je začelo že leta 1933 z nacionalsocialističnim prevzemom oblasti – je tako dobilo pravno podlago.

Nacionalsocialisti so Zakon o državljanih rajha in Zakon o zaščiti krvi imenovali »nürnberška rasna zakona«: »Nürnberška

rasna zakona sta temeljni kamen nemške rasne zakonodaje. Kar zadeva državnopravni in dedno-biološki vidik rasne problematike, bosta nemškemu narodu zagotovila rasno moč in vzgojila <germansko ljudstvo nemške narodnosti>, ki ohranja svojo vrsto z varovanjem pred vsakim mešanjem s tujimi rasami.«

Nürnberška zakona sta po celem svetu postala simbol nacionalsocialističnega zaničevanja človeka. Bila sta podlaga za najgrozljivejše preganjanje v zgodovini človeštva, ki je milijone Judov potisnilo v neskončno trpljenje in smrt.

Cinično geslo strankarskega dne iz leta 1935 se je glasilo »strankarski dan svobode«. Parlament – ki je bil po sprejetju pooblastilnega zakona 24. marca 1933 samo še pritrjevalni parlament brez pravice vplivanja na zakonodajo – je bil poklican v Nürnberg samo zato, da bi potrdil zakon.

Tretji nürnberški zakon, Zakon o zastavi rajha, je določil, da so barve nemškega rajha črna-rdeča-bela in da postane zastava s kljukastim križem nacionalna zastava in zastava rajha.

Judje nezaželeni in »crkni Juda« – Sta bila najpogostejša slogana nacionalocialistične propagande, katere cilj je bil diskriminirati Jude, torej jih ponižati in izriniti iz družbe. Nacionalsocialisti niso izbirali sredstev, da bi vplivali na Nemce, in jih pripravili do tega, da so izvajali ali vsaj dopuščali preganjanje Judov, ki je z dokončno rešitvijo privedlo do skoraj popolnega uničenja Judov v Evropi.

Za otroke so prodajali namizno igro, ki se je imenovala »Judje ven«; tisk je širil »Judje so naša nesreča«. SA, jurišni oddelek NSDAP, je po ulicah korakal s tablami, na katerih je pisalo: »Nemci! Uprite se! Ne kupujte pri Judih!«

Vneti nacionalsocialisti so na vrata svojih trgovin ali celo pod imenske table njihovih mest prostovoljno izobesili table z napisom »Judje tukaj niso zaželeni«. Beseda *judenfrei*, »brez Judov«, je služila kot izraz uspeha, ko so iz kakšne občine, mesta ali celotnega območja izselili ali deportirali, torej s silo odpeljali vse Jude.

preganjanje Judov – Te besede označujejo predvsem začetek procesa uničenja evropskih Judov v času nasilne nacionalsocialistične vladavine 1933–1945.

Cilj nacionalsocialistične politike in propagande je vseskozi bil obrekovati Jude in jih izriniti iz družbe. Na podlagi nacionalsocialistične rasne vede so trdili, da Judje pripadajo manjvredni rasi, pred katero se morajo Nemci, ki po nacionalsocialističnem dojemanju v večini pripadajo nordijski rasi, braniti. Kot nosilec rasnih lastnosti je veljala kri.

pravičniki med narodi – Podobno kot v nekaterih drugih delih okupirane Evrope so bili tudi med Slovenci ljudje, ki so Judom skušali po najboljših močeh pomagati in so se zaradi tega vpisali med tako imenovane pravičnike med narodi.

Ob znanem primeru načelnika mejne policije Uroša Žuna, ki je rešil 16 judovskih deklet, in duhovnika Andreja Tumpaja, ki je rešil judovsko družino v času svojega službovanja v Beogradu, so se na ta dragocen seznam vpisali še štirje Slovenci, med katerimi pa zaenkrat ni nobenega Prekmurca. Preden se podrobneje posvetimo nekaterim znanim primerom dodajmo, da Boris Hajdinjak zbira gradivo o ljudeh, ki so skrivali Erikinega strica Emerika oz. Mirka Hir-

šla. Ne glede na dokaj stroge kriterije (1. dejanski primer reševanja Judov; 2. reševanje je ogrožalo življenje človeka, ki je pomagal; 3. rešitelj za svoje dejanje ni zahteval nobenega povračila; 4. pomoč je bila aktivna in ne zgolj pasivna; 5. dejanje mora potrditi zanesljiva priča oz. zanesljiva dokumentacija) se torej lahko zgodi, da se bo šesterici slovenskih pravičnikov v doglednem času pridružil še kak Prekmurec oz. Prekmurka.

Sicer pa se je ideja o podeljevanju naziva »pravičnik med narodi« rodila že leta 1953, skupaj z nastankom spominskega centra *Yad Vashem* v Jeruzalemu, dejanski seznam oseb pa je zaživel deset let kasneje. Sredi leta 2011 je bilo na njem že 23.832 imen v zadnjem času pa predlogi prihajajo predvsem iz bivše Vzhodne Evrope, kjer je bila ta tema predvsem na ozemlju nekdanje Sovjetske zveze do leta 1991 bolj ali manj zapostavljena, če ne celo nezaželena.

Med slovenskimi »pravičniki« je najbolj znan lazarist Andrej Tumpej, ki je po letih službe v Makedoniji, na Kosovu in v južni Srbiji leta 1929 prišel v Beograd, da bi pomagal pri gradnji cerkve na Čukarici. Leta 1930 je postal tudi prvi župnik cerkve, ki še danes nosi ime cerkev svetega Cirila in Metoda. Tu je tudi spoznal Antonijo Ograjenšek, ki se je konec dvajsetih let prejšnjega stoletja poročila z judovskim trgovcem Jakovom Kalefom. Kot Dona Kalef je tudi po poroki ohranila stik s Tumpejem, zaradi česar je ta poznal tudi njene hčerki Matildo in Rahelo. Potem ko se je večina družine Kalef pred Nemci, »folksdojčerji«, in drugimi srbskimi kvizlingi umaknila iz Beograda in potem ko je izgubila nepokretnega moža in taščo, sta ji lahko pomagala samo

njen brat in Andrej Tumpej. Potem ko je brat zapustil Beograd, je bila še toliko bolj dragocena pomoč slednjega. V trenutku, ko so začeli v zbirno taborišče na Sajmištu zapirati tudi ženske in otroke, se je Tumpej namreč odločil, da bo vse tri za začetek skril kar v župnišču. Še več, hčerkama je izstavil nova rojstna lista. Matilda je tako postala Lidija, Rahela pa Breda. Po treh mesecih so se vse tri preselile v zgradbo nad hipodromom, kjer so se preživljale s tem, kar je mati, ki je zaradi varnosti prevzela svoje staro ime Antonija, zaslužila z delom na neki kmetiji zunaj Beograda. Na hipodromu so ostale do zavezniškega bombardiranja oz. do trenutka, ko je njihovo zasilno stanovanje raznesla letalska bomba. Po tem jih je pod streho sprejela neka ženska iz bližine. Vmes so župnika Tumpeja aretirali, zaprli in mučili v gestapovskem zaporu, od koder so ga po nekaj dneh izpustili. Za pravičnika med narodi je bil proglašen leta 2001, in sicer predvsem po zaslugi Brede Kalef, ki je iz hvaležnosti do svojega rešitelja za vedno obdržala svoje drugo ime.²²²

222 Večino podatkov o duhovniku Andreju Tumpeju smo dobili iz feljtona »Ko je spasmao Jevreje u Srbiji: Nemoj nikad da piškiš pred drugom decom (9)«, objavljenega v *e-novinah* (gl. <http://www.e-novine.com/feljton/45071-Nemoj-nikad-piki-pred-drugom-decom.html>).

njilaši oz. puščičašti križarji in madžarski holokavst – Njilaši oz. člani radikalne antisemitske stranke oz. hungarističnega gibanja (*Nyilaskerresztes Part – Hungarista Mozgalom* ali kratko NYKP) so grozljiv hibrid med nemškimi nacionalsocialisti, italijanskimi fašisti in hrvaškimi ustaši. S slednjimi jih družijo predvsem njihova okrutnost do Judov, Romov in predstavnikov demokratičnih strank, vključno z madžarskimi komunisti, ki pa so v času vojne delovali v okviru tako imenovane Mirovne stranke. Stranka je bila ustanovljena leta 1939 kot naslednica Szalasijevih strank (Stranka narodne volje/*Nemzet Akaratanak Partja*; Madžarska nacionalsocialistična stranka/*Magyar Nemzeti Szocialista Part*; Nacionalsocialistična madžarska stranka – hungaristično gibanje/*Nemzetiszocialista Magyar Part-Hungarista Mozglom*), ki so bile v času Hortyjevega režima prepovedane. Za lažje razumevanje ravnanja njenih članov, če je genocidno uničevanje Judov sploh mogoče razumeti, moramo imeti pred očmi razmere na Madžarskem po poletju 1943, ko sta Endre Bajcsy-Zsilinszky in Zoltan Tildy, predstavnika maloposestniške stranke, predlagala prekinitve zavezništva z Nemci in mirovni sporazum z zavezniškimi silami. Hitler se je na to odzval z ultimatom regentu, tj. predsedniku Madžarske, admiralu Hortyju, ki je na njegov pritisk moral zamenjati predsednika vlade. Namesto Miklosa Kallaya je na čelo madžarske vlade prišel nekdanji veleposlanik v Berlinu Miklos Döme Sztójay (alias Dimitrije Stojaković), ki je s pomočjo madžarskih nacionalsocialistov prepovedal vse opozicijske stranke. Še več, dobrih 3.000 nezaželenih politikov in njihovih simpatizerjev se je do konca aprila 1944 znašlo v zaporu. Vmes so vse od

septembra 1943 v Berlinu potekale priprave na nemško okupacijo Madžarske. Akcijo, ki so jo poimenovali »Operacija Margareta«, je imela katastrofalne posledice tako za judovsko prebivalstvo Madžarske kakor tudi za Madžarsko v celoti. Namesto obljubljenega umika madžarskih vojakov z vzhodne fronte je Hitler za operacije na vzhodu od nove vlade izsilil dodatnih 300.000 vojakov, maja 1944 pa so v Auschwitz poslali 430.000 Judov iz cele Madžarske z izjemo Budimpešte. 320.000 se jih ni nikoli vrnilo, njihovo usodo pa so v veliki meri delili tudi budimpeški Judje, ki so jih začasno zbrali v mestnem getu. Razmere so se dodatno zaostriale sredi jeseni, ko je Sztójaya nadomestil general Géza Lakatos, ki je skupaj s Hortyjem pripravil drugi mirovni sporazum, tokrat s Sovjetsko zvezo. Zaradi mlačnih potez, ki so sledile podpisu tega dokumenta, so se razmere iz slabih spremenile v katastrofalne. Z nemško pomočjo je Lakatosa na čelo vlade zamenjal Ferenc Szálasi, Horty pa je po dostopu končal v nemškem ujetništvu. Novi predsednik, ki se je oklical za vodjo naroda, je v državo znova povabil Eichmanna, organizatorja spomladanske deportacije Judov in Romov v Auschwitz. Sledila je ena najbolj mračnih epizod v madžarski zgodovini. Jude v getu so začeli sistematično pobijati. Po ugotovitvah Laszla Kontlerja je v pogromih puščičarjev življenje izgubilo okoli 100.000 Judov, nekaj so jih skrili njihovi madžarski sosedi in prijatelji. Okoli 50.000 so jih pognali proti zahodu in zaprli v delovna taborišča, kjer jih je večina zaradi težkega dela pri utrjevanju zadnjih frontnih položajev in zaradi pomanjkanja hrane umrla. Cena Hortyjeve omlajivosti in terorja njilašev je bila ogromna. V nacističnih

koncentracijskih taboriščih in delovnih taboriščih za izgradnjo tako imenovanega Jugovzhodnega okopa (*Südostwall* ali *Reichschutzstellung*)²²³ na jugovzhodu Rajha med Donavo pri Bratislavi in Dravo pri Ormožu, torej ob vzhodni meji današnje Avstrije, je bilo ubitih oz. je umrlo okoli pol milijona madžarskih Judov, med njimi tudi več kot 300 prekmurskih in okoli 400 medžimurskih Judov.

223 Nikoli dokončan sistem utrdb, ki naj bi zajezil prodor Rdeče armade v Avstrijo, je med novembrom 1944 in marcem 1945 gradilo okoli 300.000 ljudi. Med njimi je bilo tudi 55.000 madžarskih Judov in Judov iz različnih delov bivše Kraljevine Jugoslavije.

LITERATURA

1. Alatri, Paolo. *Oris zgodovine moderne politične misli*. Delavska enotnost, Ljubljana, 1980.
2. Anglada, Marie Angels. *The Auschwitz Violin*. Bantam, New York, 2010.
3. Arlt, Elizabeth, Lenart, Branko. *Vergangen und vergessen. Jüdische Kultur in Sloweinen*. (Preteklo in pozabljeno. Judovska kultura v Sloveniji). Pavelhaus (Pavlova hiša), Laafeld, Potrna, 2010.
4. Alič, Vanja. »'Za nacizem smo bili vsi Judje'«. *Dnevnik*, 31. 1. 2011.
5. Bartov, Omer. »The Holocaust as ‚Leitmotif‘ of the Twentieth Century«. *Zeitgeschichte*, letn. 31, zv. 5, september/oktober 2004, Studienverlag, Innsbruck.
6. Bauer, Erwin, Fischer, Eugen, Lenz, Fritz. *Grundriss der menschlichen Erblischkeitslehre und Rassenhygiene*. J. F. Lehmann, München, 1921.
7. Bauer, Yehuda. *Trends in Holocaust Research*. Yad Vashem, Jerusalem, 1977.
8. Bellow, Saul. »A Jewish Writer in America – II«. *The New York Review of Books*, November 10–23, 2011.
9. Berger, Liza. Pričevanje. *Fundacija šoa*.
10. Botsch, Gideon, Dierl, Florian, Gryglewski, Elke (et al.). *Die Wannsee-Konferenz und Voelkermord an den europaeischen Juden. Katalog der ständigen Ausstellung*. Haus der Wannsee-Konferenz, Berlin, 2008.
11. Brumen, Borut. *Na robu zgodovine in spomina. Urbana kultura Murske Sobotne med letoma 1919 in 1941*. Pomurska založba, Murska Sobota, 1995.
12. Chamberlain, Houston S. *Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts*. Verlagsanstalt F. Bruckmann A.-G., München, 1912.
13. Dajč Ebenšpanger, Marija. Pričevanje. *Fundacija šoa*.
14. E-novine. »Ko je spasavao Jevreje u Srbiji: Nemoj nikad da piškiš pred drugom decom (9)«. *e-novine*, <http://www.e-novine.com/feljton/45071-Nemoj-nikad-piki-pred-drugom-decom.html>, dostop 21. junij 2012.
15. Friedländer, Saul. *The Years of Extermination. Nazi Germany and the Jews, 1939–1945*. Harper Collins, New York, 2007.
16. Fugger Germadnik, Rolanda. »Podoba Juda v mohorjani v drugi polovici 19. stoletja«. *Vse za zgodovino zgodovina za vse*, letn. XVII, št. 1, 2010, str. 19–29.
17. Fujs, Metka. »Odnos madžarske države do židovskega prebivalstva v drugi svetovni vojni«. *Kronika Pomurja 7*, Murska Sobota, 1998, str. 25–29.

18. Gaon, Aleksandar (ur.). *Mi smo preživeli, Jevreji o Holokaustu*. Jevrejski istorijski muzej Zaveza jevrejskih opština, Beograd, 2005.
19. Gašpar, Mirjana, Lazar, Beata. *Židje v Lendavi*. Lindpalst Pince, Lendava, 1997.
20. Godina, Ferdo. *Prekmurje 1941–1945*. Pomurska založba, Murska Sobota, 1967.
21. Göbbels, Joseph. *Die Tagebücher von Joseph Göbbels*. Elke Frhlich (ur.), drugi del, zvezek 12, München, 2008.
22. Goldstein, Slavka, Goldstein, Ivo. *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*. Novi liber, Zagreb 2011.
23. Grdina, Igor. »Podoba Žida v slovenski literaturi«. *Kronika*, letn. 37, št. 3, 1989, str. 267–277.
24. Hajdinjak, Boris. »Judje srednjeveškega Ptuja«. V *Slovenski Judje, Zgodovina in holokavst*, Irena Šumi in Hannah Starman (ur.). Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, Maribor 2012.
25. Hajdinjak, Boris. »Kohnsteini in Singerji – Mariborske žrtve holokausta; Za vsakim imenom se skriva zgodba«. *7 dni*, tedenska priloga dnevnika *Večer*, 31. 3. 2010, str. 26–27.
26. Hajdinjak, Boris. »Kohnsteini in Singerji – Mariborske žrtve holokausta; Zavrjnjeni zaradi porekla«. *7 dni*, tedenska priloga dnevnika *Večer*, 7. 4. 2010, str. 36–37.
27. Hajdinjak, Boris. »Kohnsteini in Singerji – Mariborske žrtve holokausta; Mengelejeve žrtve«. *7 dni*, tedenska priloga dnevnika *Večer*, 31. 3. 2010, str. 36–37.
28. Hajmer Kožič, Lili. Pričevanje. *Fundacija šoa*.
29. Hobsbawm, Eric. Čas skrajnosti. Svetovna zgodovina 1914–1991. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana, 2000.
30. Horvat, Šarika. Pričevanje. *Fundacija šoa*.
31. Huber, Ivanka. Pogovor s Francko Cör. Avgust 2010.
32. Huber, Ivanka. Pogovor z Julijano Zrim. Avgust 2010.
33. Jaspers, Karl. *Pitanje krivice*, Freeb92/samoizdat/K.V.S., Beograd, 1999.
34. Jelinčič Boeta, Klemen. »Judje v Mariboru«. *Žvljenje na dotik, brezplačno glasilo Zavoda Maribor 2012 Evropska prestolnica kulture*, letn. 1, št. 3, Maribor, 13. 4. 2012, str. 10.
35. *Judje v Prekmurju*. E-knjiga učencev Osnovne šole III Murska Sobota, 2011.
36. *Jutro*, 1. 7. 1940, str. 1.
37. Kammer, Hilde, Bartsch, Elisabet. *Jugendlexikon. Politik*. Rowohlt Taschenbuch Verlag, Hamburg, 2006.
38. Kerec, Darja. »Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954«. *ČZN*, letn. 71, št. 4, 2000, str. 591–613.
39. Kovač, Miha. »O Mišku Kranjcu, komunistični partiji, razrednem redukcijonizmu in nacionalsocialistični ideologiji«. *Problemi*, letn. 25, št. 277, 1987, str. 35–40.
40. Kuzmič, Franc. »Da so morali tako žalostno končati. V: *Holokavst 1933–1945 (Pogum, da se spominjamo)*. Pokrajinski muzej Maribor – Sinagoga Maribor, Maribor, 2004.
41. Kuzmič, Franc. »Judje v Prekmurju«. V: *Signal. Letni zbornik Pavlove hiše, zima 2004/2005*, Potrna 2005, str. 112–117.
42. Kuzmič, Franc. »Podjetnost prekmurskih Židov«. *Znamenje. Revija za teološka, družbena in kulturna vprašanja*, letn. 19, št. 2, 1989, str. 172–178.
43. Kuzmič, Franc. »Židje v Prekmurju«. V: *Katalog stalne razstave*. Pokrajinski muzej, Murska Sobota, 1997, str. 187–194.
44. Kuzmič, Franc. »Posebnosti židovske populacije v panonskem prostoru glede izseljenstva in sezonstva«. V: *Zbornik Sezonsvo in izseljenstvo*. Založba ZRC, Ljubljana, 2003.
45. Ludwig, Emil. *Colloqui con Mussolini*. A. Mondadori, Milano 1932.
46. Luthar, Oto, Šumi, Irena. »Living in metaphor«. V: Wolf Moskovich, Oto Luthar in Irena Šumi (ur.). *Jews and Anti-semitism in the Balkans, Jews and Slavs 12*. Jeruzalem, Ljubljana, 2004, str. 29–48.
47. Luthar, Oto. Pogovor z Antonom Vratušo. Avgust 2011.
48. Luthar, Oto. Pogovor z Eriko Fürst. Junij 2010.
49. Luthar, Oto. Pogovor z Jožefom Smejem. Oktober 2010.
50. Miletić, Antun. *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta III*. Narodna knjiga Beograd – Spomen područje, Jasenovac, 1987.
51. Mlinarič, Jože. »Judje na slovenskem Štajerskem do njihove prisilne izselitve v letu 1496«. *Judovski zbornik*, ČZN 1–2, 2000, str. 49–70.
52. Mlinarič, Jože. *Mariborski Židje v zadnjih desetletjih pred izgonom iz mesta, njihov izgon in sledovi*. Pokrajinski arhiv Maribor, Katalogi 7, Maribor, 1996.
53. Mommsen, Theodor. *Auch ein Wort über unser Judentum*. Berlin, 1880.
54. Moskovich, Wolf, Luthar, Oto, Šumi, Irena. *Jews and Slavs. Jews and Anti-semitism in the Balkans*. Jeruzalem, Ljubljana, 2004.
55. *Novine*, letn. 22, št. 5, Murska Sobota, 3. 2. 1935.
56. Németh, Lászlo, Lazar, Beata. »Zgodovina dolnjelendavskih Judov«. *Signal. Letni zbornik Pavlove hiše, zima 2004/2005*, Potrna 2005, str. 77–88.

57. Kraus, Ota, Kulka, Erich. *Die Todesfabrik*. Kongres Verlag, Berlin, 1958.
58. Pančur, Andrej. *Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta*, Zgodovinsko društvo Celje, Celje 2011.
59. Pelikan, Egon. »Antisemitismus ohne Juden in Slowenien«. V: Wolfgang Benz (ur.), *Jahrbuch für Antisemitismusforschung vol. 15*. Metropolis Verlag, Berlin, 2006, str. 185–199.
60. Peršič, Janez. *Židje in kreditno poslovanje v srednjeveškem Piranu*. Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete. Ljubljana, 1999.
61. Peršič, Janez. »Problem Cankarjevega antisemitizma«. *Problemi*, letn. 23, št. 251–252, 1985, str. 21–22.
62. Radevič, Milinko. »Predgovor«. V: Aleksandar Gaon (ur.). *Mi smo preživeli, Jevreji o Holokaustu*. Jevrejski istorijski muzej Zaveza jevrejskih opština, Beograd, 2005.
63. Ristović, Milan. *Njemači novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45*. VINC, Beograd, 1991.
64. Romano, Jaša. *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici nardnooslobodilačkog rata*. Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1980.
65. Rudaš, Jutka. »Elizabeta Fürst. Usodni dogodki in življenske izkušnje, ki dajo misliti«. Življenje na dotik, brezplačno glasilo Zavoda Maribor 2012 Evropska prestolnica kulture, Maribor, letn. 1, št. 3, 13. 4. 2012, str. 12.
66. Schneede, Uwe M. *George Groz. Der Künstler in seiner Gesellschaft*. M. DuMont Schauberg, Köln, 1975.
67. Sedar, Klaudija. Pogovor z Elizabeto Šejk. Avgust 2010.
68. Sedar, Klaudija. Pogovor z Jolanko Smodiš. Avgust 2010.
69. *Slovenec*, letn. XLVII, št. 234, Ljubljana 11. 10. 1919.
70. Spengler, Oswald. *Zaton Zahoda (Untergang des Abendlandes)*. Slovenska Matica, Ljubljana, 2009.
71. Starman, Hannah. »Ezoterični antisemitizem«. *Večer, Sobotna priloga*, letn. 60, št. 76, 2. 4. 2005.
72. Starman, Hannah. »Judje in ideacija o Judih v sodobni Sloveniji. Raziskovalni ekspeze«. V: *Razprave in gradivo*, št. 45, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 2004, str. 160–182.
73. Steiner, Miriam. *Vojak z zlatimi gumbi*. Mladinska knjiga, Ljubljana, 1964.
74. Thörner, Klaus. »Der ganze Suedost ist unser Hinterland! – die geschichtlichen Hintergruende der Germanisierungspolitik in Slowenien«. V: *Neuengammer Studienhefte* No. 2, KZ-Gedenkstätte Neuengamme, Hamburg, 2010.
75. Toš, Marjan. »Stereotipno o zgodovinskem spominu na slovenske Jude«. V: Mitja Ferenc, Branka Petkovšek (ur.). *Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije*, Kranj, Ljubljana 2008.
76. Toš, Marjan. »Vrnilo se jih je samo 65«. *7 dni*, tedenska priloga dnevnika *Večer*, 21. 4. 2010, str. 43.
77. Toš, Marjan. *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*. Založba ZRC, Ljubljana, 2011.
78. Treitschke, Heinrich von. *Ein Wort über unser Judentum* (Beseda o našem judovstvu). Berlin, 1880.
79. Trstenjak, Anton. *Slovenci na Ogrskem*, NUK, Rokopisni oddelek, stari fond 193, Ljubljana, 1909.
80. Wiesel, Elie. *Noč*. Didakta, Ljubljana, 2007.
81. Wassermann, Jakob. *Mein Weg als Deutscher und Jude* (Moja pot kot Nemeec in Jud). S. Fischer Verlag, Berlin, 1921.
82. Zadavec, Bojan. »Vsak konec je nov začetek, četudi izgubiš vse«. *Ona*, letn. 14, št. 5, 31. 1. 2012, Delo revije, Ljubljana str. 24.
83. Zadavec, Bojan. »Židje v Beltincih«. Rokopis, Beltinci, 2006.
84. Zeman, Zbynek A. B. *Nazi propaganda*. Oxford University Press, London, Oxford, New York, 1973.
85. Zore, Janoš. »Med žrtvami holokavsta tudi 20.000 slovenskih otrok«. *Delo*, 28. 1. 2011, str. 12.
86. Žižek, Slavoj. »O Slovencih in antisemitizmu«. *Problemi*, letn. 21, št. 4–5, 1983, str. 24–38.

PO ROBOVIH SPOMINA

Antisemitizem in uničenje prekmurske judovske skupnosti

Avtor **Oto Luthar**

Recenzenta **Eva Klemenčič, Goran Hutinec**

Jezikovni pregled **Helena Dobrovoljc, Mateja Curk**

Fotografije **Erika Fürst; Marko Zaplatil; Julijana Zrim**

Oblikovanje **Tanja Radež**

Prelom **Alten10**

Založnik **Založba ZRC, ZRC SAZU**

Za založbo **Oto Luthar**

Glavni urednik **Aleš Pogačnik**

Tisk **Collegium Graphicum, d.o.o.**

Naklada **200 izvodov**

Publikacija je nastala v okviru projekta »Neglected Holocaust: Remembering the Deportation of the Jews in Slovenia«, ki ga je omogočilo financiranje Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research ter Ministrstva za izobraževanje, znanost, kulturo in šolstvo in šport RS.

REPUBLIKA SLOVENIJA
**MINISTRSTVO ZA IZOBRAŽEVANJE,
ZNANOST, KULTURO IN ŠPORT**

© 2012, Založba ZRC, ZRC SAZU

Vse pravice pridržane. Noben del te izdaje ne sme biti reproduciran, shranjen ali prepisan v kateri koli obliki oz. na kateri koli način, bodisi elektronsko, mehansko, s fotokopiranjem, snemanjem ali kako drugače, brez predhodnega pisnega dovoljenja lastnikov avtorskih pravic.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.411=411.16)

341.485(=411.16)

LUTHAR, Oto

Po robovih spomina : antisemitizem in uničenje prekmurske judovske skupnosti / Oto Luthar ; [fotografije Erika Fürst, Marko Zaplatil, Julijana Zrim]. - Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012

ISBN 978-961-254-391-4

263396096

»Odpri so vagone, nemški vojaki so kričali na nas 'alle raus' – vsi ven. S seboj nismo smeli vzeti ničesar, ženske niti osebne torbice ne, čisto ničesar.

Šušljali so, da nam bo ostalo le tisto, kar bomo imeli oblečeno, kar bomo imeli na sebi. Zato smo si oblekle nekaj perila, obleko, bluzo, krilo, čez tisto pa zimski plašč, čez zimski plašč pa še balonarski plašč.

Tako, da sva s sestro izgledali starejši in močnejši, in tako smo potem poskakali iz vagonov. Tam so nas vojaki postrojili, stalno se drli na nas: 'hitro, hitro' in potem smo šli peš ob železniškem tiru do razpotja [...].«